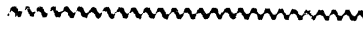

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ९

मुण्डकोपनिषत् ।

आनन्दगिरिकृतटीकासवलितशांकरभाष्यसमेता ।

तथा

नारायणविरचिता मुण्डकोपनिषद्दीपिका च ।

पुस्तकद्वयमेतदानन्दश्रमशासनाभिहितैः संशोधितम् ।

हरि नारायणभाषटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आपसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

चतुर्थेयं मुद्रणावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३१

संस्कृतः १९१८

अधिकारः राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृत

मूल्यं दशाऽऽणकाः (४१०) ।

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184011

UNIVERSAL
LIBRARY

تتبع
تتبع

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ९

मुण्डकोपनिषत् ।

आनन्दगिरिछतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

तथा

नारायणविरचितां मुण्डकोपनिषद्दीपिका च ।

पुस्तकद्वयमेतदानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

स्वतुर्थेयं मुद्रणावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३९

ख्रिस्ताब्दाः १९१८

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं दशाऽऽणकाः (११०) ।

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथास्या मुण्डकोपनिषद् आदर्शपुस्तकानि यैः संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च प्रदर्श्यन्ते ।

- (क.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकमाष्योपेता विब्लिओथिका इण्डिकेत्याख्यग्रन्थावल्यां मुद्रिता पुण्यपत्तननिवासिनां कै० वे० शा० रा० रा० देवोपाह्वित्वालाशास्त्रिणाम् ।
- (ख.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकमाष्योपेता, इन्दूरपुरनिवासिनां किबे इत्युपाह्वानां श्रीयुतानां रा० रा० भाऊसाहेब बाळासाहेब इत्येतेषाम् ।
- (ग.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकमाष्योपेता काश्यां शिलामुद्रिता, आनन्दाश्रमपुस्तकसंग्रहस्था । मुद्रणकालः—सं० १९४२ ।
- (घ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषन्मूलमात्रा, पुण्यपत्तननिवासिनां श्रीयुतानां रा० रा० भाऊसाहेब नगरकर इत्येतेषाम् । लेखनकालः—शके १७०१ ।
- (ङ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकमाष्योपेता, वटोदरनिवासिनां श्रीयुतानां पटवर्धनोपाह्वानां रा० रा० कृष्णराव भीमाशंकर इत्येतेषाम् ।
- (च.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकमाष्योपेता उज्जयिनीक्षेत्रनिवासिनां वे० शा० सं० रा० रा० सोमटीबुवा इत्येतेषाम् ।
- (छ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीका, उज्जयिनीक्षेत्रनिवासिनां आठवले इत्युपाह्वानां वे० रा० रा० रामचन्द्र मड्ड इत्येतेषाम् । लेखनकालः—शके १६३२ ।
- (ज.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषद्भाष्यसमेता, विंचूरपुरनिवासिनां श्रीयुतानां रा० रा० रावसाहेब अण्णासाहेब इत्येतेषाम् ।

- (झ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, वटोदरनिवासिनां
श्रीयुतानां पटवर्धनोपाह्वानां रा० रा० कृष्णराव
मीमाशंकर इत्येतेषाम् ।
- (ज.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता नागपुरनिवासिनां
श्रीयुतानां रा० रा० अप्पासाहेब बुटी इत्येतेषाम् ।
- (ट.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता करवीरपुरनिवा-
सिनां श्रीमतां वे० शा० सं० गुरुमहाराजानाम् ।
लेखनकालः—संवत् १८७८ ।
- (क.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषद्दीपिका मुम्बापुरनिवासिनां वे०
शा० सं० रा० जयकृष्णमहाराजानाम् ।

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

—————

मुण्डकोपनिषत् ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ ब्रह्मा देवानामित्याद्याथर्वणोपनिषत् । अस्याश्च विद्यासंप्रदाय-
कर्तृपारम्पर्यलक्षणसंबन्धमादावेवाऽऽह स्वयमेव स्तुत्यर्थम् । एवं हि

यदक्षरं परं ब्रह्म विद्यागम्यमितीरितम् ।

यस्मिञ्ज्ञाते भवेज्ज्ञातं सर्वं तस्यामसंशयम् ॥ १ ॥

ब्रह्मोपनिषद्भोपनिषदाद्या अथर्वणवेदस्य बह्व्य उपनिषदः सन्ति । तासां शारीर-
केऽनुपयोगित्वेनाव्याचिख्यासितत्वाददृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेरित्याद्यधिकरणोपयोगितया
मुण्डकस्य व्याचिख्यासितस्य प्रतीकमादत्ते — ब्रह्मा देवानामित्याद्याथर्वणोपनिष-
दिति । व्याचिख्यासितेति शेषः । नन्वियमुपनिषन्मन्त्ररूपा मन्त्राणां चेषे त्वेत्यादीनां
कर्मसंबन्धेनैव प्रयोजनैवत्वम् । एतेषां च मन्त्राणां कर्मसु विनियोजकप्रमाणानुपलम्भेन
तत्संबन्धासंभवान्निष्प्रयोजनत्वाद्याचिख्यासितैस्त्वं न संभवतीति शङ्कमानस्योत्तरम् । सत्यं
कर्मसंबन्धाभावेऽपि ब्रह्मविद्याप्रकाशनसामर्थ्याद्विद्यया संबन्धो भविष्यति । ननु विद्यायाः
पुरुषकर्तृत्वात्तत्प्रकाशकत्वेऽस्या उपनिषदोऽपि पौरुषेयत्वप्रसङ्गात्पाक्षिकपुरुषदोषजत्वश-
ङ्क्याऽप्रामाण्याद्ब्रह्माचिख्यासितत्वं नोपपद्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—अस्याश्चेति । विद्यायाः
संप्रदायप्रवर्तका एव पुरुषा न तूप्रैक्षया निर्मातारः । संप्रदायकर्तृत्वमपि नाधुनातनं येना-
नाश्वासः स्यात् । किंत्वनादिपारम्पर्यागतम् । ततोऽनादिप्रसिद्धब्रह्मविद्याप्रकाशनसमर्थोपनिषदः
पुरुषसंबन्धः संप्रदायकर्तृत्वपारम्पर्यलक्षण एव तमादावेवाऽऽहेत्यर्थः । विद्यासंप्रदायकर्तृत्वमेव
पुरुषाणाम् । यथा विद्यायाः पुरुषसंबन्धस्तथैवोपनिषदोऽपि । यदि पुरुषसंबन्धो विवक्षितः
पौरुषेयत्वपरिहाराय तर्हि तथाभूतसंबन्धाभिधायकेनान्येन भवितव्यं स्वयमेव स्वसंबन्धा-
भिधायकत्वे स्ववृत्तिप्रसङ्गादित्याशङ्क्याऽऽह—स्वयमेव स्तुत्यर्थमिति । विद्यास्तुतौ

१ ङ. च. छ. °नष्टम् । २ ङ. च. झ. त्वयं न । ३ क. ख. ज. ट. °त्वाह । ४ ग.
च. झ. धायिनाऽन्ये । ५ क. ख. °कत्व आत्माश्रयम् ।

मिहृद्भिः परमपुरुषार्थसाधनत्वेन गुरुणाऽऽयासेन लब्धा विद्येति श्रोतृ-
बुद्धिप्ररोचनाय विद्यां महीकरोति । स्तुत्या प्ररोचितार्थं हि विद्यायां
सादराः प्रवर्तन्ति । प्रयोजनेन तु विद्यायाः साध्यसाधनलक्षणसंबन्ध-
मुत्तरत्र वक्ष्यति—“ मिद्यते हृदयग्रन्थिः ” इत्यादिना । अत्र चापरशब्द-
वाच्यायामृगवेदादिलक्षणायां विधिप्रतिषेधमात्रपरायां विद्यायां संसार-
कारणाविद्यादिदोषनिवर्तकत्वं नास्तीति स्वयमेवोक्त्वा परापरेविद्याभेद-
करणपूर्वकमविद्यायामन्तरे वर्तमाना इत्यादिना । तथा परप्राप्तिसाधनं
सर्वसाधनसाध्यविषयवैराग्यपूर्वकं गुरुप्रसादलभ्यां ब्रह्मविद्यामाह—परी-
क्ष्य लोकानित्यादिना । प्रयोजनं चासकृद्ब्रवीति ब्रह्मं वेद ब्रह्मैव भवतीति ।

तात्पर्यान्न स्ववृत्तिर्दोष इत्यर्थः । स्तुतिर्वा किमर्थेत्यत आह—श्रोतृबुद्धीति । प्रवर्त-
न्ति पाठो युक्तः । वृत्तादोरात्मनेपदित्वात् । विद्याया यत्प्रयोजनं तदेवास्या उपनिषदोऽपि
प्रयोजनं भविष्यतीत्यभिप्रेत्य विद्यायाः प्रयोजनसंबन्धमाह—प्रयोजनेन त्विति । संसार-
कारणनिवृत्तिर्ब्रह्मविद्याफलं चेत्तद्व्यपविद्यैव तन्निवृत्तेः संभवान्न तदर्थं ब्रह्मविद्याप्रकाश-
कोपनिषद्ब्रह्मविद्यातव्येत्याशङ्क्याऽऽह—अत्र चेति । संसारकारणमविद्यादिदोषस्तन्न-
वर्तकत्वमपरविद्यायाः कर्मात्मिकाया न संभवत्यविरोधात् । न हि शतशोऽपि प्राणायामं
कुर्वतः शुक्तिदर्शनं विना तदविद्यानिवृत्तिर्दृश्यते । ततोऽपरविद्यायाः संसारकारणाविद्या-
निवर्तकत्वं नास्तीति स्वयमेवोक्त्वा ब्रह्मविद्यामाहेति संबन्धः । किंच परमपुरुषार्थसाधन-
त्वेन ब्रह्मविद्यायाः परविद्यात्वं निकृष्टसंसारफलत्वेन च कर्मविद्याया अपरविद्यात्वम् । ततः
समाख्याबलादपरविद्याया मोक्षसाधनत्वाभावोऽवगम्यत इत्यभिप्रेत्याऽऽह—परापरेति ।
यच्चाऽऽहुः कर्मजडाः केवलब्रह्मविद्यायाः कर्तृसंस्कारत्वेन कर्माङ्गत्वात्स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थ-
साधनत्वं नास्तीति तदनन्तरश्रुत्यैव निराकृतमित्याह—तथा परप्राप्तिसाधनमिति ।
ब्रह्मविद्यायाः कर्माङ्गत्वे कर्मणो निन्दा न स्यात् । न खल्वङ्गविधानाय प्रधानं विनिन्द्यते ।
अत्र तु सर्वसाध्यसाधननिन्द्या तद्विषयवैराग्याभिधानपूर्वकं परप्राप्तिसाधनं ब्रह्मविद्या-
माह । अतो ब्रह्मविद्यायाः स्वप्रधानत्वात्तत्प्रकाशकोपनिषदां न कर्तुं स्तावकत्वमित्यर्थः ।
यद्युपनिषदां स्वतन्त्रब्रह्मविद्याप्रकाशकत्वं स्यात्तर्हि तदध्येतृणां सर्वेषामेव किमिति
ब्रह्मविद्या न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—गुरुप्रसादलभ्यामिति । गुर्वनुग्रहादिसंस्कारा-
भावात्सर्वेषां यद्यपि न भविष्यति तथाऽपि विशिष्टाधिकारिणां भविष्यतीति भावः ।
ननु स्वतन्त्रा चेद्ब्रह्मविद्या तर्हि प्रयोजनसाधनं न स्यात् । सुखदुःखप्राप्तिपरि-
हारयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यतावगमात्तत्राऽऽह—प्रयोजनं चेति । स्मरणमात्रेण विस्मृत-

१ क. ग. ड. च. ज. झ. 'तैयुरिति' । २ क. ख. साधनसाध्यल' । ३ क. 'परेति नि' ।

४ क. 'ब्रह्मविद्ब्रह्मै' । ५ ड. च. झ. 'रणनि' । ६ ड. च. झ. तत्र ।

परामृताः परिरमुच्यन्ति सर्वे इति च । ज्ञानमात्रे यद्यपि सर्वाश्रमिणाम-
धिकारस्तथाऽपि संन्यासनिष्ठैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनं न कर्मसहितेति
भैक्ष्यचर्या चरन्तः संन्यासयोगादिति च ब्रुवन्दर्शयति । विद्याकर्मविरो-
धाच्च । न हि ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनेन सह कर्म स्वप्नेऽपि संपादयितुं शक्यम् ।
विद्यायाः कालविशेषाभावादनियतनिमित्तत्वात्कालसंकोचानुपपत्तिः ।
यत्तु गृहस्थेषु ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृत्वादि लिङ्गं न तस्मिन्स्थितन्यायं बाधि-
तुमुत्सहते । न हि विधिशतेनापि तमःप्रकाशयोरेकत्वसद्भावः शक्यते

सुवर्णलाभे सुखप्राप्तिप्रसिद्धे रज्जुतत्त्वज्ञानमात्राच्च सर्पजन्यभयकम्पादिदुःखनिवृत्तिप्रसिद्धेश्च
न प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यत्वं प्रयोजनस्यैकान्तिकम् । अतो विश्रब्धं श्रुतिः प्रयोजनसंबन्धं
विद्याया असकृद्ब्रवीति । तस्मात्तत्प्रकाशकोपनिषदो व्याख्येयत्वं संभवतीत्यर्थः । यच्चाऽऽह-
रेकदेशिनः स्वाध्यायाध्ययनविधेरर्थाबोधफलस्य त्रैर्णिकाधिकारत्वादधीतोपनिषज्जन्थे ब्रह्म-
ज्ञानेऽस्त्येव सर्वेषामधिकारः । ततः सर्वाश्रमकर्मसमुच्चितैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनमिति
तत्राऽऽह—**ज्ञानमात्र इति** । सर्वस्वत्यागात्मकसंन्यासनिष्ठैव परब्रह्मविद्या मोक्षसाध-
नमिति वेदो दर्शयति । तादृशसंन्यासिनां च कर्मसाधनस्य स्वस्याभावान्न कर्मसंभवः ।
आश्रमधर्मोऽपि शमदमाद्युपबृंहितविद्याभ्यासनिष्ठत्वमेव । तेषां शौचाचमनादिरपि तत्त्वतो
नाऽऽश्रमधर्मो लोकसंग्रहार्थत्वात् । ज्ञानाभ्यासेनैवापावनत्वनिवृत्तेः । “ न हि ज्ञानेन
सदृशं पवित्रमिह विद्यते ” इति स्मरणात् । त्रिषवणस्नानविध्यादेरज्ञसंन्यासिष्विषयत्वात् ।
अतः कर्मनिवृत्त्यैव साहित्यं ज्ञानस्य न कर्मणेत्यर्थः । इतश्च न कर्मसमुच्चिता विद्या मोक्ष-
साधनमित्याह—**विद्याकर्मविरोधाच्चेति** । अकर्तृ ब्रह्मैवास्मीति करोमि चेति स्फुटो
व्याघात इत्यर्थः । यदा ब्रह्मात्मैकत्वं विस्मरति तदोत्पन्नविद्योऽपि करिष्यति ततः समुच्चयः
संभाव्यते इति न वाच्यमित्याह—**विद्याया इति** । ननु गृहस्थानामङ्गिरःप्रभृतीनां
विद्यासंप्रदायप्रवर्तकत्वदर्शनाद्गृहस्थाश्रमकर्मभिः समुच्चयो लिङ्गादवगम्यत इत्याशङ्कयाऽऽ-
ह—**यत्त्विति** । लिङ्गस्य न्यायोपबृंहितस्यैव गमकत्वाङ्गीकारात्समुच्चये च न्यायाभावा-
त्प्रत्युत्त विरोधदर्शान्न लिङ्गेन समुच्चयसिद्धिः । संप्रदायप्रवर्तकानां च गार्हस्थ्यस्याऽऽभा-
समात्रत्वात्तच्चानुसंधानेन मुहुर्मुहुर्बाधात् ।

“ यस्य मे चारितं सर्वत्र यस्य मे नास्ति किञ्चन ।

मिथिलायां प्रदीतायां न मे किञ्चन दहते ॥ ”

इत्युद्गारदर्शनात्कर्माभासेन न समुच्चयः स्यात्तत्र च विधिर्न दृश्यत इति भावः । साधितं

१ क. ख. 'मृतात्परि' । २ क. ज. भैक्ष्यच' । ३ क. ख. 'लक्ष्यसं' । ४ क. 'कत्र
संभवः । ख. 'कत्र स' । ४ क. ख. 'नरय' । ग. 'नरय धनस्यौ' । ५ क. 'र्मणं इत्यं' । ७ क.
'व्य इ' । ८ क. ख. 'त्वानु' ।

कर्तुं किमुत लिङ्गैः केवलैरिति । एवमुक्तसंबन्धप्रयोजनाया उपनिष-
दोऽल्पाक्षरं ग्रन्थविवरणमारभ्यते । य इमां ब्रह्मविद्यामुपयन्त्यात्मभावेन
श्रद्धामक्तिपुरःसराः सन्तस्तेषां गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूगं निशातयति
परं वा ब्रह्म गमयत्यविद्यादिसंसारकारणं चात्यन्तमवसादयति विनाश-
यतीत्युपनिषत् । उपनिपूर्वस्य सबरेवमर्थस्मरणात् ।

ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य
कर्ता भुवनस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्ववि-
द्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

ब्रह्मा परिवृढो महान्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वानन्यानतिशेत् इति ।
देवानां द्योतनवतामिन्द्रादीनां प्रथमो गुणैः प्रधानः सन्प्रथमोऽग्रे वा
संबभूवामिव्यक्तः सम्यक्स्वातन्त्र्येणेत्यभिप्रायः । न तथा यथा धर्मा-
धर्मवशात्संसारिणोऽन्ये जायन्ते । “ योऽसावतीन्द्रियोऽग्राह्यः ” इत्या-
दिस्मृतेः । विश्वस्य सर्वस्य जगतः कर्तोत्पादयिता । भुवनस्योत्पन्नस्य
गोप्ता पालयितेति विशेषणं ब्रह्मणो विद्यास्तुतये । स एवं प्रख्यातम-
हत्त्वो ब्रह्मा ब्रह्मविद्यां ब्रह्मणः परमात्मनो विद्यां ब्रह्मविद्याम् ‘ येना-
क्षरं पुरुषं वेद सत्यम् ’ इति विशेषणात्परमात्मविषया हि सा । ब्रह्मणा
वाऽग्रेनोक्तेति ब्रह्मविद्या । तां सर्वविद्याप्रतिष्ठां सर्वविद्यामिव्यक्तिहे-
तुत्वात्सर्वविद्याश्रयामित्यर्थः ।

व्याख्येयत्वमुपसंहरति—एवमिति । ग्रन्थे कथमुपनिषच्छब्दप्रयोग इति शङ्काया-
मुपनिषच्छब्दवाच्यविद्यार्थत्वाल्लक्षाणिक इति दर्शयितुं विद्याया उपनिषच्छब्दार्थत्वमाह—
य इमामिति । आत्मभावेनेति । प्रेमास्पदतयेत्यर्थः । अनर्थपूगं क्लेशसमूहं निशा-
तयति शिथिली करोत्यपरिपक्वज्ञानाद्वित्रैर्जन्मभिर्मोक्षसंभवादित्यर्थः ।

“ ज्ञानमप्रतिमं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः ।

ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सह सिद्धं चतुष्टयम् ॥ ”

इति स्मरणाद्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वानन्यानतिक्रम्य वर्तते इति परिवृद्धत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

“ योऽसावतीन्द्रियोऽग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।

सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एष स्वयमुद्भवौ ॥ ”

सर्वविद्यावेद्यं वा वस्त्वनयैव विज्ञायत इति । “वेनाश्रुतं श्रुतं मयति अमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम् ” इति श्रुतेः । सर्वविद्याप्रतिष्ठामिति च स्तौति । विद्यामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह । ज्येष्ठश्चासौ पुत्रश्चानेकेषु ब्रह्मणः सृष्टिप्रकारेष्वन्यतमस्य सृष्टिप्रकारस्य प्रमुखे पूर्वमथर्वा सृष्ट इति ज्येष्ठस्तस्मै ज्येष्ठपुत्राय प्राहोक्तवान् ॥ १ ॥

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माऽथर्वा तां पुरोवाचा-
ङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् । स भारद्वाजाय सत्यवहाय
प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥

यामेतामथर्वणे प्रवदेतावदब्रह्मविद्यां ब्रह्मा तामेव ब्रह्मणः प्राप्तामथर्वा पुरा पूर्वमुवाचोक्तवानङ्गिरेऽङ्गिर्नाम्ने ब्रह्मविद्याम् । स चाङ्गिर्मारद्वाजाय मरद्वाजगोत्राय सत्यवहाय सत्यवहनाम्ने प्राह प्रोक्तवान् । भारद्वाजोऽङ्गिरसे स्वशिष्याय पुत्राय वा परावरां परस्मात्परस्माद्वरेण प्राप्तेति परावरा परावरसर्वविद्याविषयव्याप्तेर्वा तां परावरामङ्गिरसे प्राहेत्यनुषङ्गः ॥ २ ॥

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः
पप्रच्छ । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं
विज्ञातं भवतीति ॥ ३ ॥

शौनकः शुनकस्यापत्यं महाशालो महागृहस्थोऽङ्गिरसं मारद्वाज-
शिष्यमाचार्यं विधिवद्यथाशास्त्रमित्येतत् । उपसन्न उपगतः सन्पप्रच्छ
पृष्टवान् । शौनकाङ्गिरसोः संबन्धाद्वाङ्गिर्विधिवद्विशेषणादुपसदनविधेः
पूर्वेषामनियम इति गम्यते । मर्यादाकरणार्थं मध्यदीपिकान्यायार्थं वा
विशेषणम् । अस्मदादिष्वप्युपसदनविधेरिष्टत्वात् । किमित्याह—कस्मिन्नु
भगवो विज्ञाते नु इति वितर्के भगवो हे भगवन्सर्वं यदिदं विज्ञेयं

‘स्वयमुद्भूतः शुक्रशोणितसंयोगमन्तरेणाऽऽविर्भूतः’— इति स्मृतेः स्वातन्त्र्यं गम्यत
इत्यर्थः । वाक्योत्थबुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं ब्रह्मैव ब्रह्मविद्या । तच्च ब्रह्म सर्वाभिव्यञ्जकम् । ततः
सर्वविद्यानां व्यञ्जकतयाऽऽश्रीयत इति सर्वविद्याश्रयाऽथवा सर्वविद्यानां प्रतिष्ठा परिमाप्तिर्भवति
यस्यामुत्पन्नायां ज्ञातव्याभावात्सा सर्वविद्याप्रतिष्ठेत्याह—सर्वविद्यावेद्यं वेति ॥ १ ॥ २ ॥

१ क. °त्यवाहा° । २ क. ज. °त्यवाहा° । ३ क. °त्यवाह° । ४ क. घ. ङ. च.
क्ष. °रसयोः सं° ।

विज्ञातं विशेषेण ज्ञातमवगतं भवतीत्येकस्मिञ्ज्ञाते सर्वविद्भवतीति शिष्टप्रवादं श्रुतवाञ्छौनकस्तद्विशेषं विज्ञातुकामः सन्कस्मिन्निति वितर्कयन्पप्रच्छ । अथवा लोकसामान्यदृष्ट्या ज्ञात्वैव पप्रच्छ । सन्ति लोके सुवर्णादिशकलमेदाः सुवर्णत्वाद्येकत्वविज्ञानेन विज्ञायमाना लौकिकैः । तथा किंन्वस्ति सर्वस्य जगद्धेदस्यैकं कारणम् । यदेकस्मिन्विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीति । नन्वविदिते हि कस्मिन्निति प्रश्नोऽनुपपन्नः । किमस्ति तदिति तदा प्रश्नो युक्तः । सिद्धे ह्यस्तित्वे कस्मिन्निति स्यात् । यथा कस्मिन्निधेयमिति । न । अक्षरबाहुल्यादायासभीरुत्वात्प्रश्नः संभवत्येव किंत्वेकस्मिन्विज्ञाते सर्ववित्स्यादिति ॥ ३ ॥

तस्मै स होवाच । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह

स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

तस्मै शौनकायाङ्गिरा आह किलोवाच । किमित्युच्यते । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति । एवं ह स्म किल यद्ब्रह्मविदो वेदार्थाभिज्ञाः परमार्थदर्शिनो वदन्ति । के ते इत्याह । परा च परमात्मविद्या । अपरा च धर्माधर्मसाधनतत्फलविषया । ननु कस्मिन्विदिते सर्वविद्भवतीति शौनकेन पृष्टं तस्मिन्वक्तव्येऽपृष्टमाहाङ्गिरा द्वे विद्ये इत्यादि । नैष दोषः । क्रमापेक्षत्वात्प्रतिवचनस्य । अपरा हि विद्याऽविद्या सा निराकर्तव्या । तद्विषये हि विदिते न किञ्चित्त्वतो विदितं स्यादिति निराकृत्य हि पूर्वपक्षं पश्चात्सिद्धान्तो वक्तव्यो भवतीति न्यायात् ॥ ४ ॥

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योति-

षमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ॥५॥

प्रश्नबीजमार्ह—एकस्मिन्निति । उपादानात्कार्यस्य पृथक्सत्त्वाभावादुपादाने ज्ञाते तत्कार्यं ततः पृथङ्नास्तीति ज्ञातं भवतीति सामान्यव्याप्तिस्तद्बलाद्वा । पप्रच्छेत्याह—अथवेति । प्रश्नाक्षराञ्जस्यमाक्षिप्य समाधत्ते—नन्वविदिते हीत्यादिना । किमस्ति तदिति प्रयोगेऽक्षरबाहुल्येनाऽऽयासः स्यात्तद्धीरुतया कस्मिन्नित्यक्षराञ्जस्ये लाघवात्प्रश्न इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

तत्र काऽपरेत्युच्यते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद् इत्येते चत्वारो वेदाः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्यङ्गानि षडेषाऽपरा विद्या । अथेदानीमियं परा विद्योच्यते यया तद्वक्ष्यमाणविशेषणमक्षरमधिगम्यते प्राप्यते । अधिपूर्वस्य गमेः प्रायशः प्राप्त्यर्थत्वात् । न च परप्राप्तेरवगमार्थस्य भेदोऽस्ति । अविद्याया अपाय एव हि परप्राप्तिर्नार्थान्तरम् । ननु ऋग्वेदादिबाह्या तर्हि सा कथं परा विद्या स्यान्मोक्षसाधनं च । या वेदबाह्याः स्मृतय इति हि स्मरन्ति । कुट्टष्टित्वान्निष्फलत्वाद्नादेया स्यात् । उपनिषदां च ऋग्वेदादिबाह्यत्वं स्यात् । ऋग्वेदादित्वे तु पृथक्करणमनर्थकम् । अथ कथं परेति । न । वेद्यविषयविज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । उपनिषद्वेद्याक्षरविषयं हि विज्ञानमिह परा विद्येति प्राधान्येन विवक्षितं नोपनिषच्छब्दराशिः । वेदशब्देन तु सर्वत्र शब्दराशिर्विवक्षितः । शब्दराश्यधिगमेऽपि यत्नान्तरमन्तरेण गुर्वभिगमनादिलक्षणं वैराग्यं च नाक्षराधिगमः संभवतीति पृथक्करणं ब्रह्मविद्यायाः परा विद्येति कथनं चेति ॥ ५ ॥

यत्तद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तद-
पाणिपादम् । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तद-
व्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥

कल्पः सूत्रग्रन्थः । अनुष्ठेयक्रमः कल्प इत्यर्थः । अविद्याया अपगम एव परप्राप्तिरुपचर्यते । अविद्यापगमश्च ब्रह्मावगतिरेवेति व्याख्यातमस्माभिर्ज्ञातोऽर्थस्तज्ज्ञतिर्वाऽविद्या-निवृत्तिरित्येतद्व्याख्यानावसरे । अतोऽधिगमशब्दोऽत्र प्राप्तिपर्याय एवेत्याह—न च पर-प्राप्तेरिति । साङ्गानां वेदानामपरविद्यात्वेनोपन्यासात्ततः पृथक्करणाद्वेदबाह्यतया ब्रह्मविद्यायाः परत्वं न संभवतीत्याक्षिपति—नन्विति ।

“या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुट्टष्टयः ।

सर्वास्ता निष्कलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ”

इति स्मृतेः कुट्टष्टित्वादानुपादेया स्यादित्यर्थः । विद्याया वेदबाह्यत्वे तदर्थानामुपनिष-दामप्यृग्वेदादिबाह्यत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः । वेदबाह्यत्वेन पृथक्करणं न भवति । किंतु वैदिक-स्यापि ज्ञानस्य वस्तुविषयस्य शब्दराश्यतिरेकाभिप्रायेणेत्याह—न वेद्यविषयेति ॥५॥

१ क. ख. 'गम्येऽपि । २ क. न संभ' । ३ क. 'ति । वैराग्यं चेत्यत्र यत्नान्त-रमिति शेषो द्रष्टव्यः ॥ ५ ॥

यथा विधिविषये कर्त्राद्यनेककारकोपसंहारद्वारेण वाक्यार्थज्ञान-
कालादन्यत्रानुष्ठेयोऽर्थोऽस्त्यग्निहोत्रादिलक्षणो न तथेह परविद्यावि-
षये । वाक्यार्थज्ञानसमकाल एव तु पर्यवसितो भवति । केवलशब्दप्र-
काशितार्थज्ञानमात्रनिष्ठाव्यतिरिक्तामावात् । तस्मादिह परां विद्यां
सविशेषणेनाक्षरेण विशिनष्टि—यत्तद्वेश्यमित्यादिना । वक्ष्यमाणं
बुद्धौ संहृत्य सिद्धवत्परामृश्यते—यत्तदिति । अद्वेश्यमदृश्यं सर्वेषां बुद्धी-
न्द्रियाणामगम्यमित्येतत् । दृशेर्बाहिष्प्रवृत्तस्य पञ्चेन्द्रियद्वारकत्वात् ।
अग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयमित्येतत् । अगोत्रं गोत्रमन्वयो मूलमित्यनर्थान्त-
रम् । अगोत्रमन्वयमित्यर्थः । न हि तस्य मूलमस्ति येनान्वितं स्यात् ।
वर्ण्यन्त इति वर्णा द्व्यधर्माः स्थूलत्वादयः शुक्लत्वादयो वा । अविद्य-
माना वर्णा यस्य तद्वर्णमक्षरम् । अक्षुःश्रोत्रं चक्षुश्च श्रोत्रं च नामरू-
पविषये करणे सर्वजन्तूनां ते अविद्यमाने यस्य तदक्षुःश्रोत्रम् ।
यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिचेतनावत्त्वविशेषणत्वात्प्राप्तं संसारिणामिव
चक्षुःश्रोत्रादिभिः करणैरर्थसाधकत्वं तद्विहाचक्षुःश्रोत्रमिति वार्यते ।
“ पश्यत्यक्षुः स शृणोत्यकर्णः ” इत्यादिदर्शनात् । किञ्च तदपा-
णिपादं कर्मेन्द्रियरहितमित्येतत् । यत एवमग्राह्यमग्राहकं चातो नित्य-
मविनाशि । विभुं विविधं ब्रह्मादिस्थावरान्तप्राणिभेदैर्भवतीति विभुम् ।
सर्वगतं व्यापकमाकाशवत्सुसूक्ष्मं शब्दादिस्थूलत्वकारणरहितत्वात् ।
शब्दादयो ह्याकाशवाय्वादीनामुत्तरोत्तरं स्थूलत्वकारणानि तदभावात्सु-
सूक्ष्मम् । किञ्च तदव्ययमुक्तधर्मत्वादेव न व्यतीत्यव्ययम् । न ह्यनङ्गस्य
स्वाङ्गापचयलक्षणो व्ययः संभवति शरीरस्येव नापि कौशापचयलक्षणो
व्ययः संभवति राज्ञ इव । नापि गुणद्वारको व्ययः संभवत्यगुणत्वात्स-
र्वात्मकत्वाच्च । यदेवंलक्षणं भूतयोनिं भूतानां कारणं पृथिवीव स्थाव-
रजङ्गमानां परिपश्यन्ति सर्वत आत्मभूतं सर्वस्याक्षरं पश्यन्ति धीरा
धीमन्तो विवेकिनः । ईदृशमक्षरं यया विद्ययाऽधिगम्यते सा परा
विद्येति समुदायार्थः ॥ ६ ॥

कर्मज्ञानाद्विलक्षणत्वाभिप्रायेण च पृथक्करणमित्याह—यथा विधिविषय इति ।
अप्रोक्तप्रतिषेधप्रसङ्गान्न प्रधानपरत्वमपि शङ्कनीयमिति मत्वाऽऽह—यः सर्वज्ञ इति ।
अगुणत्वादिति । उपसर्जनरहितत्वादित्यर्थः । सर्वात्मकत्वाच्चेति । हेयस्यातिरि-
क्तस्याभावाच्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्या-
मोषधयः संभवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केश-
लोमानि तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम् ॥ ७ ॥

भूतयोन्वक्षरमित्युक्तं तत्कथं भूतयोनित्वमित्युच्यते प्रसिद्धदृष्टान्तैः । यथा लोके प्रसिद्धम् । ऊर्णनाभिलुताकीटः किञ्चिन्कारणान्तरमनपेक्ष्य स्वयमेव सृजते स्वशरीराव्यतिरिक्तानेव तन्तून्बहिः प्रसारयति पुनस्तानेव गृह्णते च गृह्णाति स्वात्ममावमेवाऽऽपादयति । यथा च पृथिव्यामोषधयो ब्रीह्यादिस्थावरान्ता इत्यर्थः । स्वात्माव्यतिरिक्ता एव प्रभवन्ति । यथा च सतो विद्यमानाज्जीवतः पुरुषात्केशलोमानि केशाश्च लोमानि च संभवन्ति विलक्षणानि । यथैते दृष्टान्तास्तथा विलक्षणं सलक्षणं च निमित्तान्तरानपेक्षाद्यथोक्तलक्षणादक्षरात्संभवति समुत्पद्यत इह संसारमण्डले विश्वं समस्तं जगत् । अनेकदृष्टान्तोपादानं तु सुखार्थप्रबोधनार्थम् । यद्ब्रह्मण उत्पद्यमानं विश्वं तदनेन क्रमेणोत्पद्यते न युगपद्ब्रह्मदृष्टिप्रक्षेपवदिति ॥ ७ ॥

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते । अन्ना-

त्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ८ ॥

क्रमनियमविवक्षार्थोऽयं मन्त्र आरभ्यते । तपसा ज्ञानेनोत्पत्तिविधिज्ञतया भूतयोन्वक्षरं ब्रह्म चीयत उपचीयत उत्पिपादयिषदिदं जगद्ब्रह्मरमिव बीजमुच्छूनतां गच्छति पुत्रमिव पिता हर्षेण । एवं सर्वज्ञतया सृष्टिस्थितिसंहारशक्तिविज्ञानवत्तयोपचितात्ततो ब्रह्मणोऽन्नमद्यते भुज्यत इत्यन्नमव्याकृतं साधारणं संसारिणां व्याचिकीर्षितावस्थारूपेणाभिजा-

ब्रह्म न कारणं सहायशून्यत्वात्कुलालमात्रादित्यस्यानैकान्तिकत्वमुक्तमूर्णनाभिदृष्टान्तेन । ब्रह्म जगतो नोपादानं तदभिन्नत्वात्स्वरूपस्येवेत्यनुमानान्तरस्यानैकान्तिकत्वमाह—यथा च पृथिव्यामिति । जगन्न ब्रह्मोपादानं तद्विलक्षणत्वात् । यद्यद्विलक्षणं तत्तदुपादनकं न भवति । यथा घटो न तन्तुपादनक इति । अस्य व्यभिचारार्थमाह—यथा च सत इति । एकस्मिन्नपि दृष्टान्ते सर्वानुमानानामनैकान्तिकत्वं ये जयितुं शक्यमिति शङ्कमानं प्रत्याह—अनेकदृष्टान्तेति ॥ ७ ॥

ईश्वरत्वोपाधिभूतं मायातत्त्वं महाभूतादिरूपेण सर्वजीवैरुपलभ्यत इति सर्वसाधोरण्येऽपि कथं जायतेऽनादिसिद्धत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—व्याचिकीर्षितेति । कर्मापूर्वसमवायिभूत-

१ क. °न्ताः । स्वा° । २ क. थैतद्ब्रह्मन्तत्त्वं । ३ क. °मुच्छून्यता° । ग. ड. च. झ. ञ. °मुत्सून° । ४ क. रणोऽपि ।

यत उत्पद्यते । ततश्चाव्याकृताद्याचिकीर्षितावस्थातोऽन्नात्प्राणो हिर-
ण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यधिष्ठितजगत्सारणोऽविद्याकामकर्म-
भूतसमुदायबीजाङ्कुरो जगदात्माऽभिजायत इत्यनुषङ्गः । तस्माच्च प्राणा-
न्मनो मनआख्यं संकल्पविकल्पसंशयनिर्णयाद्यात्मकमभिजायते ।
ततोऽपि संकल्पाद्यात्मकान्मनसः सत्यं सत्याख्यमाकाशादिभूतपञ्चक-
मभिजायते । तस्मात्सत्याख्याद्भूतपञ्चकादण्डक्रमेण सप्त लोका भूरा-
व्यः । तेषु मनुष्यादिप्राणिवर्णाश्रमक्रमेण कर्माणि । कर्मसु च निमि-
त्तभूतेष्वभूतं कर्मजं फलम् । यावत्कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि न विन-
श्यन्ति तावत्फलं न विनश्यतीत्यभूतम् ॥ ८ ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मा-
देतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ ९ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

उक्तमेवार्थमुपसंजिहीर्षुर्भन्त्रो वक्ष्यमाणार्थमाह—य उक्तलक्षणोऽश-
राख्यः सर्वज्ञः सामान्येन सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । विशेषेण सर्वं वेत्तीति
सूक्ष्ममव्याकृतमिति केचित् । तन्न तस्य प्रतिजीवं भिन्नत्वादीश्वरत्वोपाधित्वासंभवात् । सामा-
न्यरूपेण संभवेऽपि पृथिव्यादिसामान्यानां बहुत्वात् । प्रकृतावेकत्वश्रुतिव्याकोपापाताजा-
डयमहामायारूपेणैव संभवेऽपि न कर्मपूर्वसमवायित्वम् । तस्याकारकत्वादुद्बुद्ध्यादीनामेव
कारकत्वाभिधानात् । कारकावयवेष्वेव क्रियासमवायाभ्युपगमात् । किञ्च न कार्यस्य
स्वकारणप्रकृतित्वं दृष्टमिति भूतसूक्ष्मस्यापञ्चीकृतं भूतप्रकृतित्वं न स्यात् । तस्मान्महाभूतस-
र्गादिसंस्कारस्पदं गुणत्रयसाम्यं मायातत्त्वमव्याकृतादिशब्दवाच्यमिहाभ्युपगन्तव्यम् । पूर्व-
स्मिन्कल्पे हिरण्यगर्भप्राप्तिनिमित्तं प्रकृष्टं ज्ञानं कर्म च येनानुष्ठितं तदनुग्रहाय मायोपाधिकं
ब्रह्म हिरण्यगर्भावस्थाकारेण विवर्तते । स च जीवैतदवस्थाभिमानी हिरण्यगर्भ उच्यते
इत्यभिप्रेत्याऽऽह—**ब्रह्मण इति** । ज्ञानशक्तिभिः क्रियाशक्तिभिश्चाधिष्ठितं विशिष्टं जग-
द्व्यष्टिरूपं तस्य साधारणः समष्टिरूपः सूत्रसंज्ञक इत्यर्थः । **मनआख्यमिति** समष्टिरूपं
विवक्षितम् । व्यष्टिरूपस्य लोकसृष्ट्युत्तरकालत्वात् ॥ ८ ॥

वक्ष्यमाणार्थमिति । वक्ष्यमाणस्याविद्याविवरणप्रकरणस्याऽऽरम्भार्थमुक्तपरविद्यासू-
त्रार्थोपसंहार इत्यर्थः । **सामान्येनेति** । समष्टिरूपेण मायाख्येनोपाधिनेत्यर्थः । **विशे-
षेणेति** व्यष्टिरूपेणाविद्याख्येनोपाधिनाऽनन्तजीवभावमापन्नः स एव सर्वं स्वोपाधि-
तत्संसृष्टं च वेत्तीत्यधिदैवमध्यात्मं च तत्राभेदः सूत्रितः । स्रष्टृत्वं प्रजापतीनां तपसा
प्रसिद्धम् । तद्ब्रह्मणोऽपि स्रष्टृत्वे तपोनुष्ठानं वक्तव्यम् । ततः संसारित्वं प्रसज्येते-

सर्ववित् । यस्य ज्ञानमयं ज्ञानविकारमेव सार्वज्ञ्यलक्षणं तपो नाऽऽयास-
लक्षणं तस्माद्यथोक्तात्सर्वज्ञादेतदुक्तं कार्यलक्षणं ब्रह्म हिरण्यगर्माख्यं
जायते । किञ्च नामासौ देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादिलक्षणम् । रूपमिदं
शुक्लं नीलमित्यादि । अन्नं च व्रीहियवादिलक्षणं जायते । पूर्वमन्त्रो-
क्तक्रमेणेत्यविरोधो द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तदेतत्सन्त्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि
त्रेतायां बहुधा संततानि । तान्याचरथ नियतं
सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ॥ १ ॥

साङ्गा वेदा अपरा विद्योक्ता-ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिना । यत्तद्वेदज्ञ-
मित्यादिना नामरूपमन्त्रं च जायत इत्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तलक्षणमक्षरं यथा
विद्ययाऽधिगम्यत इति परा विद्या खविशेषणोक्ता । अतः परमनयोर्वि-
द्ययोर्विषयौ विवेक्तव्यौ संसारमोक्षावित्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । तत्रापर-
विद्याविषयः कर्त्रादिसाधनक्रियाफलभेदरूपः संसारोऽनादिरनन्तो दुःख-
स्वरूपत्वाद्वातव्यः प्रत्येकं शरीरिभिः । सामस्त्येन नदीस्रोतोवद्व्यव-
च्छेदरूपसंबन्धस्तदुपशमलक्षणो मोक्षः परविद्याविषयोऽनाद्यनन्तोऽज-
रोऽमरोऽमृतोऽमयः शुद्धः प्रसन्नः स्वात्मप्रतिष्ठालक्षणः परमानन्दोऽद्वय
इति । पूर्वं तावदपरविद्याया विषयप्रदर्शनार्थमारम्भः । तद्दर्शने हि

त्याशङ्क्याऽऽह-यस्य ज्ञानमयमिति । सत्त्वप्रधानमायाया ज्ञानाख्यो विकारस्तदुपाधिकं
ज्ञानविकारं सृज्यमानसर्वपदार्थाभिज्ञत्वलक्षणं तपो न तु क्लेशरूपं प्रजापतीनामिवेत्यर्थः ॥९॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अनादिरुपादानरूपेणानन्तो ब्रह्मज्ञानात्प्रागन्तासंभवात्प्रत्येकं शरीरिभिर्हीतव्यो दुःखरू-
पत्वादित्यनेन यदाहुरेकजीववादिन एकं चैतन्यमेकयैवाविद्या बद्धं संसरति । तदेव कदा-
चिन्मुच्यते नास्मदादीनां बन्धमोक्षौ स्त इति तदपास्तं भवति । श्रुतिबहिष्कृतत्वात् ।
सुषुप्तेऽपि क्रियाकारकफलभेदेरूपस्य प्रहाणं भवति । बुद्धिपूर्वकप्रहाणस्य ततो विशेषमाह-
सामस्त्येनेति । स्वोपाध्यविद्याकार्यस्याविद्याप्रहाणेनाऽऽत्यन्तिकप्रहाणं विद्याफलमित्यर्थः ।
अमरोऽपक्षयरहितः । अमृतो नाशरहित इत्यर्थः । अपरविद्यायाः परविद्यायाश्च विषयौ
प्रदर्श्य पूर्वमपरविद्याया विषयप्रदर्शने श्रुतेरभिप्रायमाह—पूर्वं तावदिति । यदिष्टसाधन-

तन्निर्वेदोपपत्तेः । तथाच वक्ष्यति—“ परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् ” इत्यादिना । न ह्यप्रदर्शिते परीक्षोपपद्यत इति तत्प्रदर्शयन्नाह तदेतत्सत्यमवितथम् । किं तन्मन्त्रेष्वृग्बेदाद्याख्येषु कर्माण्यग्निहोत्रादीनि मन्त्रैरेव प्रकाशितानि कवयो मेधाविनो वसिष्ठादयो यान्यपश्यन्ष्टवन्तः । यत्तदेतत्सत्यमेकान्तपुरुषार्थसाधनत्वात्तानि च वेदविहितान्यृषिदृष्टानि कर्माणि त्रेतायां त्रयीसंयोगलक्षणायां हौत्राध्वर्यवौद्गात्रप्रकारायामधिकरणभूतायां बहुधा बहुप्रकारं संततानि प्रवृत्तानि कर्मिभिः क्रियमाणानि त्रेतायां वा युगे प्रायशः प्रवृत्तान्यतो यूयं तान्याचरथ निर्वर्तयथ नियतं नित्यं सत्यकामा यथाभूतकर्मफलकामाः सन्तः । एष वो युष्माकं पन्था मार्गः सुकृतस्य स्वयं निर्वर्तितस्य कर्मणो लोके फलनिमित्तं लोक्यते दृश्यते मुज्यत इति कर्मफलं लोक उच्यते । तदर्थं तत्प्राप्तय एष मार्ग इत्यर्थः । यान्येतान्यग्निहोत्रादीनि त्रयां विहितानि कर्माणि तान्येष पन्था अवश्यफलप्राप्तिसाधनमित्यर्थः ॥ १ ॥

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने ।

तदाऽऽज्यभागावन्तरेणाऽऽहुतीः प्रतिपादयेत् ॥ २ ॥

तत्राग्निहोत्रमेव तावत्प्रथमं प्रदर्शनार्थमुच्यते सर्वकर्मणां प्राथम्यात् । तत्कथम् । यदैवेन्धनैरभ्याहितैः सम्यगिद्धे समिद्धे हव्यवाहने लेलायते चलत्यर्चिस्तदा तस्मिन्काले लेलायमाने चलत्यर्चिष्याज्यभागावाज्यभागयोरन्तरेण मध्य आवापस्थान आहुतीः प्रतिपादयेत्प्रक्षिपेद्देवतामु-

तयाऽनिष्टसाधनतया वा वेदेन बोध्यते कर्म तस्यासति प्रतिबन्धे तत्साधनत्वाव्यभिचारः सत्यत्वं न स्वरूपाबन्धत्वं प्लवा होत इत्यादिना निन्दितत्वात्स्वरूपबन्धत्वेऽपि चार्थक्रियासामर्थ्यं स्वप्रकामिन्यामिव घटत इत्यभिप्रेत्याऽऽह—तदेतत्सत्यमिति । ऋग्वेदविहितः पदार्थो हौत्रम् । यजुर्वेदविहित आध्वर्यवम् । सामवेदविहित औद्गात्रम् । तद्रूपायां त्रेतायामित्यर्थः । सत्यकामा मोक्षकामा इति समुच्चयाभिप्रायेण व्याख्यानमयुक्तम् । ‘ एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ’ इति स्वर्गफलसाधनत्वविषयवाक्यशेषविरोधादिति ॥ १ ॥

आहवनीयस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोराज्यभागाविज्येते अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति दर्शपूर्णमासे । तयोर्मध्येऽन्ये यागा अनुष्ठीयन्ते । तन्मध्यमावापस्थानमुच्यते । अग्निहोत्राहुत्यौर्ध्वत्वं प्रसिद्धम् । सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातः । अग्नये स्वाहा प्रजापतये

१ ग, ङ, च, झ, निर्वृत्तानि । २ क, यानि यान्य° । ३ क, °येच्छ्रद्धया हुतम् ॥ २ ॥
४ ख, ग, ङ, च, छ, झ, ज, °ते इन्द्राय स्वाहा प्रजापतये स्वाहे ।

द्विश्य । अनेकाहप्रयोगापेक्षयाऽऽहुतीरिति बहुवचनम् । एष सम्यगाहु-
तिप्रक्षेपादिलक्षणः कर्ममार्गो लोकप्राप्तये पन्थास्तस्य च सम्यक्करणं
दुष्करम् । विपत्तयस्त्वनेका भवन्ति ॥ २ ॥

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्र-
यणमतिथिवर्जितं च । अहुतमवैश्वदेवमवि-
धिना हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान्हिनस्ति ॥३॥

कथं यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निहोत्रमदर्शं दर्शाख्येन कर्मणा वर्जितम् ।
अग्निहोत्रिणोऽवश्यकर्तव्यत्वाद्दर्शस्य । अग्निहोत्रसंबन्ध्याग्निहोत्रविशेषण-
मिव भवति । तदक्रियमाणमित्येतत् । तथाऽपौर्णमासमित्यादिष्वप्याग्नि-
होत्रविशेषणत्वं द्रष्टव्यम् । अग्निहोत्राङ्गत्वस्याविशिष्टत्वाद्पौर्णमासं
पौर्णमासकर्मवर्जितम् । अचातुर्मास्यं चातुर्मास्यकर्मवर्जितम् । अनाग्रय-
णमाग्रयणं शरदादिकर्तव्यं तच्च न क्रियते यस्य । तथाऽतिथिवर्जितं
चातिथिपूजनं चाहन्यहन्यक्रियमाणं यस्य स्वयं सम्यगाग्निहोत्रका-
लेऽहुतम् । अदर्शादिवदवैश्वदेवं वैश्वदेवकर्मवर्जितं ह्यमानमप्यवि-
धिना हुतं न यथाहुतमित्येतत् । एवं दुःसंपादितमसंपादितमाग्निहोत्रा-
द्युपलक्षितं कर्म किं करोतीत्युच्यते आसप्तमान्सप्तमसहितांस्तस्य कर्तु-
र्लोकान्हिनस्ति हिनस्तीवाऽऽयासमात्रफलत्वात् । सम्यक्क्रियमाणेषु हि
कर्मसु कर्मपरिणामानुरूपेण भूरादयः सत्यान्ताः सप्त लोकाः फलं
प्राप्यन्ते । ते लोका एवंभूतेनाग्निहोत्रादिकर्मणा त्वप्राप्यत्वाद्धिस्यन्त
इवाऽऽयासमात्रं त्वव्यभिचारीत्यतो हिनस्तीत्युच्यते । पिण्डदानाद्यन्-
ग्रहेण वा संबध्यमानाः पितृपितामहप्रपितामहाः पुत्रपौत्रप्रपौत्राः
स्वात्मोपकाराः सप्त लोका उक्तप्रकारेणाग्निहोत्रादिना न भवन्तीति
हिस्यन्त इत्युच्यते ॥ ३ ॥

स्वाहेति सायम् । तत्कथमग्निहोत्रं प्रकम्याऽऽहुतीरिति बहुवचनं तत्राऽऽह—अनेकाहेति ।
अनेकेष्वहःसु प्रयोगानुष्ठानानि तदपेक्षयेत्यर्थः ॥ २ ॥

दर्शस्याग्निहोत्राङ्गत्वे प्रमाणाभावात्कथं तदकरणमग्निहोत्रस्य विपत्तिरित्याशङ्क्य याव-
ज्जीवचोदनावशादग्निहोत्रिणोऽवश्यकर्तव्यत्वात्तदकरणं भवेद्विपत्तिरित्यभिप्रेत्य विशेषणम् ।
शरदादिषु नूतनान्नेन कर्तव्यमाग्रयणं कर्म । अदर्शादिवदवैश्वदेवमिति विशेषणम् । वैश्व-
देवस्याग्निहोत्रानङ्गत्वेऽप्यावश्यकत्वादित्यर्थः । पिण्डोदकदानेन पित्रादीनां त्रयाणामुपकरोति

१ क. °पन्था श्रद्धया हुतं तस्य । २ ख. ज. हुतमय° । ३ क. प्राप्यते । ४ क.
°र्शपूर्णमासस्या° ।

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या
च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च
देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥ ४ ॥

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलि-
ङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः । कात्याय्या विश्व-
रुच्यन्ता लेलायमाना अग्नेर्हविराहुतिग्रसनार्था एताः सप्त जिह्वाः ॥ ४ ॥

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाऽऽहु-
तयो ह्याददायन् । तं नयन्त्येताः सूर्यस्य
रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥

एतेष्वग्निजिह्वाभेदेषु योऽग्निहोत्री चरते कर्माऽऽचरत्यग्निहोत्रादि
भ्राजमानेषु दीप्यमानेषु । यथाकालं च यस्य कर्मणो यः कालस्तत्कालं
यथाकालं यजमानमाददायन्नाददाना आहुतयो यजमानेन निर्वर्तितास्तं
नयन्ति प्रापयन्त्येता आहुतयो या इमा अनेन निर्वर्तिताः सूर्यस्य
रश्मयो भूत्वा रश्मिद्वारैरित्यर्थः । यत्र यस्मिन्स्वर्गे देवानां पतिरिन्द्र
एकः सर्वानुपर्यधिवसतीत्यधिवासः ॥ ५ ॥

एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मि-
भिर्यजमानं वहन्ति । प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽ-
र्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥

कथं सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्तीत्युच्यत एह्येहीत्याह्वयन्त्यः ।
सुवर्चसो दीप्तिमत्यः । किंच प्रियामिष्टां वाचं स्तुत्यादिलक्षणामभिव-
दन्त्य उच्चारयन्त्योऽर्चयन्त्यः पूजयन्त्यश्रेष्ठो वो युष्माकं पुण्यः सुकृतः
पन्था ब्रह्मलोकः फलरूपः । एवं प्रियां वाचमभिवदन्त्यो वहन्तीत्यर्थः ।
ब्रह्मलोकः स्वर्गः प्रकरणात् ॥ ६ ॥

यजमानः पुत्रादीनां च त्रयाणां प्रासादिदानेन । ततो मध्यवर्तिना यजमानेन संबध्यमानाः
पूर्वे त्रय उत्तरे च त्रयो गृह्यन्त इत्याह—पिण्डदानादीति ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥

आहुतयो यजमानं वहन्तीति संबन्धः ॥ ६ ॥

पुत्रा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं
येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा
जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥ ७ ॥

एतच्च ज्ञानरहितं कर्मैतावत्फलमविद्याकामकर्मकार्यमतोऽसारं दुःख-
मूलमिति निन्द्यते । पुत्रा विनाशिन इत्यर्थः । हि यस्मादेतेऽदृढा अस्थिरा
यज्ञरूपा यज्ञस्य रूपाणि यज्ञरूपा यज्ञनिर्वर्तका अष्टादशाष्टादशसं-
ख्याकाः षोडशस्त्रिजः पत्नी यजमानश्चेत्यष्टादश । एतदाश्रयं कर्मोक्तं
कथितं शास्त्रेण । येष्वष्टादशस्ववरं केवलं ज्ञानवर्जितं कर्म । अतस्तेषाम-
वरकर्माश्रयाणामष्टादशानामदृढतया पुत्रत्वात्पुत्रवते सह फलेन तत्साध्यं
कर्म । कुण्डविनाशादिवत्क्षीरदध्यादीनां तत्स्थानां नाशः । यत एवमे-
तत्कर्म श्रेयः श्रेयःकरणमिति येऽभिनन्दन्त्यमिहृष्यन्त्यविवेकिनो मूढा
अतस्ते जरां च मृत्युं च जरामृत्युं किञ्चित्कालं स्वर्गं स्थित्वा पुनरेवापि
यन्ति मूयोऽपि गच्छन्ति ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं
मन्यमानाः । जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा
अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ८ ॥

किञ्चाविद्यायामन्तरे मध्ये वर्तमाना अविवेकप्रायाः स्वयं वयमेव
धीरा धीमन्तः पण्डिता विदितवेदितव्याश्चेति मन्यमाना आत्मानं
संभावयन्तस्ते च जङ्घन्यमाना जरारोगाद्यनेकानर्थव्रातैर्हन्यमाना भृशं
पीड्यमानाः परियन्ति विभ्रमन्ति मूढाः । दर्शनवर्जितत्वाद्अन्धेनैवाचक्षु-
ष्केणैव नीयमानाः प्रदर्श्यमानमार्गा यथा लोकेऽन्धा अक्षिरहिता गर्त-
कण्टकादौ पतन्ति तद्वत् ॥ ८ ॥

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्य-
भिमन्यन्ति बालाः । यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति
रागात्तेनाऽऽतुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥ ९ ॥

किञ्चाविद्यायां बहुधा बहुप्रकारं वर्तमाना वयमेव कृतार्थाः कृतप्रयो-
जना इत्येवमभिमन्यन्त्यभिमानं कुर्वन्ति बाला अज्ञानिनः । यद्यस्मादेवं

रूप्यते निरूप्यते यदाश्रयतया यज्ञस्ते यज्ञरूपाः ॥ ७ ॥

स्वयमेवेति तत्स्वदर्शुपदेशानपेक्षतया स्वमनोरथेनैवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

कर्मिणो न प्रवेदयन्ति तत्त्वं न जानन्ति रागात्कर्मफलरागाभिमवनि-
मित्तं तेन कारणेनाऽऽसुरा दुःखार्ताः सन्तः क्षीणलोकाः क्षीणकर्मफलाः
स्वर्गलोकाच्च्यवन्ते ॥ ९ ॥

इष्टापूत मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते
प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे ते सक्ततेऽनुभूत्वेमं लोकं
हीनतरं वा विशन्ति ॥ १० ॥

इष्टापूर्तम् । इष्टं यागादि श्रौतं कर्म । पूर्तं बापीकूपतडागादि स्मार्तं
मन्यमाना एतदेवातिशयेन पुरुषार्थसाधनं वरिष्ठं प्रधानमिति चिन्तय-
न्तोऽन्यदात्मज्ञानारुख्यं श्रेयःसाधनं न वेदयन्ते न जानन्ति प्रमूढाः पुत्र-
पशुबन्धवादिषु प्रमत्ततया मूढास्ते च नाकस्य स्वर्गस्य पृष्ठ उपरिस्थाने
सुकृते भोगायतनेऽनुभूत्वाऽनुभूय कर्मफलं पुनरिमं लोकं मानुषमस्मा-
द्धीनतरं वा निर्यङ्गनरकादिलक्षणं यथाकर्मशेषं विशन्ति ॥ १० ॥

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो
भैक्ष्यचर्यां चरन्तः । सूर्यद्वारेण ते विरजाः
प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥

ये पुनस्तद्विपरीता ज्ञानयुक्ता वानप्रस्थाः संन्यासिनश्च तपःश्रद्धे हि
तपः स्वाश्रमविहितं कर्म । श्रद्धा हिरण्यगर्भादिविषया विद्या ते तपः-
श्रद्धे उपवसन्ति सेवन्तेऽरण्ये वर्तमानाः सन्तः । शान्ता उपरतकरण-
ग्रामाः । विद्वांसो गृहस्थाश्च ज्ञानप्रधाना इत्यर्थः । भैक्ष्यचर्यां चरन्तः
परिग्रहामावादुपवसन्त्यरण्य इति संबन्धः । सूर्यद्वारेण सूर्योपलक्षितेनो-
त्तरायणेन पथा ते विरजा विरजसः क्षीणपुण्यपापकर्माणः सन्त इत्यर्थः ।
प्रयान्ति प्रकर्षेण यान्ति यत्र यस्मिन्सत्यलोकादावमृतः स पुरुषः
प्रथमजो हिरण्यगर्भो ह्यव्ययात्माऽव्ययस्वभावो यावत्संसारस्थायी ।
एतदन्तास्तु संसारगतयोऽपरविद्यागम्याः । ननु—एतं मोक्षमिच्छन्ति

॥ ९ ॥

कं सुखं न भवतीत्यकं दुःखं तन्न विद्यते यस्मिन्नसौ नाकः ॥ १० ॥

केवलकर्मिणां फलमुक्त्वा सगुणब्रह्मज्ञानसहिताश्रमकर्मिणां फलं संसारगोचरमेव
दर्शयति—ये पुनस्तद्विपरीता ज्ञानयुक्ता इत्यादिना । अरण्ये स्त्रीजनासंकीर्णं
देशे । मुक्तानामिहैव सर्वकामप्रविलयं सर्वात्मभावं च दर्शयन्ति श्रुतयः । ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तु

केचिन्नेहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामास्ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्ता-
त्मानः सर्वभवाऽऽविशन्तीत्यादिश्रुतिभ्योऽप्रकरणाच्च । अपरविद्याप्रकर-
रणे हि प्रवृत्ते न ह्यकस्मान्मोक्षप्रसङ्गोऽस्ति विरजस्त्वं त्वापेक्षिकं सम-
स्तमपरविद्याकार्यं साध्यसाधनलक्षणं क्रियाकारकफलभेदमिन्नं द्वैतम् ।
एतावदेव यद्विरण्यगर्मप्राप्यवसानम् । तथा च मनुनोक्तं स्थावराद्यां
संसारगतिमनुक्रामता—

“ ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ।

उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ” इति ॥११॥

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्ना-
स्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभि-
गच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥

अथेदानीमस्मात्साध्यसाधनरूपात्सर्वस्मात्संसारद्विरक्तस्य परस्यार्थं
विद्यायामधिकारप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—परीक्ष्य यदेतद्गुणवेदाद्यपरविद्या-
विषयं स्वामाविक्यविद्याकामकर्मदोषवत्पुरुषानुष्ठेयमविद्यादिदोषवन्त-
मेव पुरुषं प्रतिविहितत्वात्तदनुष्ठानकार्यमूताश्च लोका ये दक्षिणोत्तर-
मार्गलक्षणाः फलमूता ये च विहिताकरणप्रतिषेधातिक्रमदोषसाध्या
नरकतिर्यक्प्रेतलक्षणास्तानेतान्परीक्ष्य प्रत्यक्षांनुमानोपमानागमैः सर्वतो
याथात्म्येनावधार्य लोकान्संसारगतिमूतानव्यक्तादिस्थावरान्तान्ब्याकृ-
ताव्याकृतलक्षणान्बीजाङ्कुरवदितरेतरोत्पत्तिनिमित्ताननेकानर्थशतसहस्र-
संकुलान्कदलीगर्भवदसारान्मायामरीच्युदकगन्धर्वनगराकारस्वप्रजलबु-
द्बुदफेनसमान्प्रतिक्षणप्रध्वंसान्पृष्ठतः कृत्वाऽविद्याकामदोषप्रवर्तितक-
र्मचितान्धर्माधर्मनिर्वर्तितानित्येतद्ब्राह्मणस्यैव विशेषतोऽधिकारः सर्वत्या-
गेन ब्रह्मविद्यायामिति ब्राह्मणग्रहणम् । परीक्ष्य लोकान्किं कुर्यादित्यु-
देशपरिच्छिन्नं फलं ततो न मोक्ष इत्याह—इहैवेति । ब्रह्मा चतुर्मुखः । विश्वसृजः
प्रजापतयो मरीचिप्रभृतयः । धर्मो यमः । महान्सूत्रात्मा । अव्यक्तं त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः ।
सात्त्विकीं सत्त्वपरिणामज्ञानसहितकर्मफलमूतामित्यर्थः ॥ ११ ॥

ऐहिककर्मफलस्य पुत्रादेर्नाशविषयं प्रत्यक्षं विमतमनित्यं कृतकत्वाद्घटवदित्यनुमानमा-
मुष्मिकनाशविषयम् । तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत इत्याद्यागमस्तैरनित्यत्वेन सर्वा-
त्मनाऽवधार्येत्यर्थः ।

“ नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च ।

शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ” ॥

च्यते—निर्वेदं निःपूर्वो विदिरत्र वैराग्यार्थे वैराग्यमायात्कुर्यादित्येतत् ।
स वैराग्यप्रकारः प्रदर्श्यते । इह संसारे नास्ति कश्चिदप्यकृतः पदार्थः ।
सर्व एव हि लोकाः कर्मचिताः कर्मकृतत्वाच्चानित्याः । न नित्यं किंचि-
दस्तीत्यभिप्रायः । सर्वं तु कर्मानित्यस्यैव साधनम् । यस्माच्चतुर्विधमेव
हि सर्वं कर्म कार्यमुत्पाद्यमाणं संस्कार्यं विकार्यं वा नातःपरं कर्मणो
विशेषोऽस्ति अहं च नित्येनामृतेनाभयेन कूटस्थेनाचलेन ध्रुवणार्थ-
नार्थी न तद्विपरीतेन । अतः किं कृतेन कर्मणाऽऽयासवहुलेनानर्थसा-
धनेनेत्येवं निर्विण्णोऽमयं शिवमकृतं नित्यं पदं यत्तद्विज्ञानार्थं विशेषे-
णाधिगमार्थं स निर्विण्णो ब्राह्मणो गुरुमेवाऽऽचार्यं शमदमदयादिसं-
पन्नमभिगच्छेत् । शास्त्रज्ञोऽपि स्वातन्त्र्येण ब्रह्मज्ञानस्वेषणं न कुर्या-
दित्येतद्गुरुमेवेत्यवधारणफलम् । समित्पाणिः समिद्भारगृहीतहस्तः
श्रोत्रिश्चमध्ययनश्रुतार्थसंपन्नं ब्रह्मनिष्ठं हित्वा सर्वकर्माणि केवलेऽद्वये
ब्रह्मणि निष्ठा यस्य सोऽयं ब्रह्मनिष्ठो जपनिष्ठस्तपोनिष्ठ इति श्रुत् ।
न हि कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठता संभवति कर्मात्मज्ञानयोर्विरोधात् । स तं
गुरुं विधिवदुपसन्नः प्रसाद्य पृच्छेदक्षरं पुरुषं सत्यम् ॥ १२ ॥

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय
शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

तस्मै स विद्वान्गुरुर्ब्रह्मविदुपसन्नायोपगताय । सम्यग्यथाशास्त्रमित्ये-
तत् । प्रशान्तचित्तायोपरतदर्पादिदोषाय । शमान्विताय बाह्येन्द्रियोप-
रमेण च युक्ताय सर्वतो बिरक्तायेत्येतत् । येन विज्ञानेन यया विद्यया
परयाऽक्षरमद्वेष्ट्यादिविशेषणं तदेवाक्षरं पुरुषशब्दवाच्यं पूर्णत्वात्पुरि
शयनाच्च सत्यं तदेव परमार्थस्वाभाव्यादक्षरं चाक्षरणादक्षतत्वादक्षयत्वाच्च

इति स्मृतेर्ब्राह्मणस्यैवाधिकार इत्यर्थः । कूटस्थेन परिणामरहितेनाचलेन स्पन्दरहितेन
ध्रुवेण प्रयत्नरहितेनाहमर्था । समित्पाणिरिति विनयोपलक्षणम् ॥ १२ ॥

वेद विजानाति तां ब्रह्मविद्यां तस्वतो यथावत्प्रोवाच प्रब्रूयादित्यर्थः ।
आचार्यस्याप्ययं नियमो यद्ग्यायप्राप्तसच्छिष्यनिस्तारणमविद्यामहो-
द्धेः ॥ १३ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

तदेत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः

सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद्विविधाः

सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति ॥ १ ॥

अपरविद्यायाः सर्वं कार्यमुक्तम् । स च संसारो यत्सारो यस्मान्मूला-
दक्षरात्संभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यम् । यस्मिन्वि-
ज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति तत्परस्या ब्रह्मविद्याया विषयः स वक्तव्य
इत्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । यत्परविद्याविषयं कर्मफललक्षणं सत्यं तदा-
पेक्षिकम् । इदं तु परविद्याविषयं परमार्थसहक्षणत्वात् । तदेतत्सत्यं
यथाभूतं विद्याविषयम् । अविद्याविषयत्वाच्चानृतमितरत् । अत्यन्तप-
रोक्षत्वात्कथं नाम प्रत्यक्षवत्सत्यमक्षरं प्रतिपद्येरन्निति दृष्टान्तमाह—

अक्षरणादिति । अवयवान्यथाभावलक्षणपरिणामशून्यत्वात् । अक्षतत्वादिति ।
अक्षयत्वाच्चेति । अशरीरत्वाद्विकारशून्यत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्युपन्यस्यापरविद्यामाद्यमुण्डकेन प्रपञ्च्य परविद्यां सूत्रितां प्रपञ्च-
यितुं द्वितीयमुण्डकारम्भ इत्याह—अपरविद्याया इत्यादिना । कर्मणोऽपि प्राक्सत्यत्व-
मुक्तं तद्वदिदं सत्यत्वं न मन्तव्यमित्याह—यत्परविद्याविषयमिति । विधीयते
विशेष्यते विद्याऽनेनेति व्युत्पत्त्या विषयशब्दस्य वस्तुपरत्वान्पुंसकालिङ्गत्वं परमार्थतः सह-
क्षणत्वादत्यन्ताबाध्यावादित्यर्थः । अत्यन्तपरोक्षत्वादिति । शास्त्रैकगम्यत्वात् । अपू-
र्ववद्ब्रह्मणः प्रत्यक्षत्वं न संभवति साक्षात्काराधीनं च कैवल्यं ततः कथं नाम सत्यमक्षरं
प्रत्यक्षवत्प्रतिपद्येरन्मुमुक्षव इत्यभिप्रेत्य जीवब्रह्मणोरेकत्वे दृष्टान्तमाह— यथा सुदीप्ता-

यथा मुदीतासुप्तु दीप्तादिन्द्रात्पावकादग्नेर्विस्फुलिङ्गा अग्न्यवयवाः सहस्रशोऽनेकशः प्रभवन्ते निर्गच्छन्ति सरूपा अग्निसलक्षणा एव तथोक्तलक्षणादक्षराद्विविधा नानादेहोपाधिभेदमनुविधीयमानत्वाद्विविधा हे सोम्य मावा जीवा आकाशादिवद्घटादिपरिच्छिन्नाः सुषिरभेदा घटाद्युपाधिभेदमनुभवन्ति । एवं नानानामरूपकृतदेहोपाधिप्रभवमनुप्रजायन्ते तत्र चैव तस्मिन्नेवाक्षरेऽपि यन्ति देहोपाधिविलयमनुलीयन्ते घटादिविलयमन्विव सुषिरभेदाः । यथाऽऽकाशस्य सुषिरभेदोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वं घटाद्युपाधिकृतमेव तद्वदक्षरस्यापि नामरूपकृतदेहोपाधिनिमित्तमेव जीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वम् ॥ १ ॥

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥

नामरूपबीजमूताद्व्याकृताख्यात्स्वविकारापेक्षया परादक्षरात्परं यत्सर्वोपाधिभेदवर्जितमक्षरस्यैव स्वरूपमाकाशस्यैव सर्वमूर्तिवर्जितं नेति नेतीत्याद्विबिषेणं विवक्षन्नाह । दिव्यो द्योतनवान्स्वयंज्योतिष्वात् । दिवि वा स्वात्मनि भवोऽलौकिको वा । हि यस्मादमूर्तः सर्वमूर्तिवर्जितः पुरुषः पूर्णः पुरिशयो वा । दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरः सह बाह्याभ्यन्तरेण वर्तत इति । अजो न जायते कुतश्चित्स्वतोऽन्यस्य जन्मनिमित्तस्य चाभावात् । यथा जलबुद्बुदादेवाप्यादि । यथा नमःसुषिरभेदानां घटादिसर्वभावविकाराणां जनिमूलत्वात्तत्प्रतिषेधेन सर्वे प्रतिषिद्धा भवन्ति । सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजोऽतोऽजरोऽ-

दिति । एकत्वे सति प्रत्यग्रूपस्यापरोक्षत्वाद्ब्रह्मणोऽपि प्रत्यक्षत्वं भविष्यति घटैकदेशप्रत्यक्षत्वे घटप्रत्यक्षवदित्यर्थः । विभक्तदेशावच्छिन्नत्वेन विस्फुलिङ्गेष्ववयवत्वादिदिव्यवहारः स्वतः पुनरग्न्यात्मत्वमेवोष्णप्रकाशत्वाविशेषात्तथा चिद्रूपत्वाविशेषाज्जीवानां स्वतो ब्रह्मत्वमेवेत्यर्थः ॥ १

अक्षरस्यापि जीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वमौपाधिकमुक्तमेकत्वसिद्धयर्थम् । तत्त्वतस्तु निमित्तनैमित्तिकभावोऽपि नास्तीत्याह—नामरूपबीजमूतादिति । देहापेक्षया यद्बाह्यमान्तरं च प्रसिद्धं तेन सह तत्तादात्म्येन तदधिष्ठानतया वा वर्तत इति सबाह्याभ्यन्तरः । अत एव सर्वात्मत्वात्तद्व्यतिरिक्तनिमित्ताभावादज इत्यर्थः । जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते विनश्यतीत्येवमादिभावविकाराणां निषेधे तात्पर्यमजशब्दस्याऽऽह—सर्वभावविकाराणामिति । जीवानां प्राणादिमत्त्वात्तादात्म्ये ब्रह्मणोऽपि

मृतोऽक्षरो भ्रुवोऽभय इत्यर्थः । यद्यपि देहाद्युपाधिमेददृष्टीनामविद्याव-
शाद्देहभेदेषु सप्राणः समनाः सेन्द्रियः सविषय इव प्रत्यवमासते तलम-
लादिमदिवाऽऽकाशं तथाऽपि तु स्वतः परमार्थदृष्टीनामप्राणोऽविद्यमानः
क्रियाशक्तिभेदबांश्चलनात्मको वायुर्यस्मिन्नसावप्राणः । तथाऽमना अने-
कज्ञानशक्तिभेदवत्संकल्पाद्यात्मकं मनोऽप्यविद्यमानं यस्मिन्सोऽयममना
अप्राणो ह्यमनाश्चेति । प्राणादिवायुभेदाः कर्मेन्द्रियाणि तद्विषयाश्च
तथा च बुद्धिमनसी बुद्धीन्द्रियाणि तद्विषयाश्च प्रतिषिद्धा वेदितव्याः ।
तैर्था श्रुत्यन्तरे—ध्यायतीव लेलायतीवेति । यस्माच्चैवं प्रतिषिद्धोपा-
धिद्वयस्तस्माच्छुद्धः शुद्धः । अतोऽक्षरान्नामरूपबीजोपाधिलक्षितस्वरू-
पात्सर्वकार्यकारणबीजत्वेनोपलक्ष्यमाणत्वात्परं तदुपाधिलक्षणमव्याकृ-
ताख्यमक्षरं सर्वविकारेभ्यस्तस्मात्परतोऽक्षरात्परो निरुपाधिकः पुरुष
इत्यर्थः । यस्मिन्स्तदाकाशाख्यमक्षरं सव्यवहारविषयमोतं प्रोतं च । कथं
पुनरप्राणादिमत्त्वं तस्येत्युच्यते । यदि हि प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष
इव स्वेनाऽऽत्मना सन्ति तदा पुरुषस्य प्राणादिना विद्यमानेन प्राणादि-
मत्त्वं मवेन्न तु ते प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष इव स्वेनाऽऽत्मना सन्ति
तदा । अतोऽप्राणादिमान्परः पुरुषः । यथाऽनुत्पन्ने पुत्रेऽपुत्रो देव-
वृत्तः ॥ २ ॥

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ॥

खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥

कथं ते न सन्ति प्राणादय इत्युच्यते । यस्मादेतस्मादेव पुरुषान्नाम-
प्राणादिमत्त्वं प्राप्तं तन्निवर्तयति—यद्यपीत्यादिना । स्मृतिसंशयाद्यनेकज्ञानेषु शक्तिवि-
शेषोऽस्यास्तीति तथोक्तं नामरूपयोर्बीजं ब्रह्म तस्योपाधितया लक्षितं शुद्धस्य कारणत्वानु-
पपत्त्या गमितं स्वरूपमस्येति तथोक्तम् । तस्मादुपाधिरूपात्तद्विशिष्टरूपाच्च परतोऽक्षरात्पर
इति संबन्धः । कथं मायातत्त्वस्याक्षरस्य परत्वमित्याकाङ्क्षायामाह—सर्वकार्येति ।
कार्यं ह्यपरं प्रसिद्धम् । तैत्कारणत्वेन गम्यमानत्वान्मायातत्त्वं परम् । यौक्तिकबाधादनिर्वा-
च्यत्वेऽपि स्वरूपौच्छेदाभावादक्षरम् ।

तदुक्तं गीतायाम्—“ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।

उत्तमः पुरुषस्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ” इति ॥ २ ॥

यदेव चैतन्यं निरुपाधिकं शुद्धमविकल्पं ब्रह्म यत्तत्त्वज्ञानाज्जीवानां कैवल्यं तदेव माया-
प्रतिबिम्बितरूपेण कारणं भवतीत्याह—यस्मादेतस्मादेवेति । प्राणोत्पत्तेरूर्ध्वं तर्हि

१ क. ख. °क्षयो भ्रु° । २ क. ख. ज. यथा । ३ च °था च भ्रु° । ४ क. ज. °रं
संव्य° । अ. °रं सव्यापार° । ५ ड. च. झ. तत्कर° ।

रूपबीजोपाधिलक्षिताज्जात उत्पद्यतेऽविद्याविषयविकारभूतो नामधे-
योऽनृतात्मकः प्राणः “वाचारम्भणं विकारो नामधेयमनृतम्” इति श्रुत्य-
न्तरात् । न हि तेनाविद्याविषयेणानृतेन प्राणेन सप्राणत्वं परस्य स्याद्-
पुत्रस्य स्वप्रदृष्टेनेव पुत्रेण सपुत्रत्वम् । एवं मनः सर्वाणि चेन्द्रियाणि
विषयाश्चेतस्मादेव जायन्ते । तस्मात्सिद्धमस्य निरुपचरितमप्राणादि-
मत्त्वमित्यर्थः । यथा च प्रागुत्पत्तेः परमार्थतोऽसन्तस्तथा प्रलीनाश्चेति
द्रष्टव्याः । यथा करणानि मनश्चेन्द्रियाणि तथा शरीरविषयकारणानि
भूतानि स्वमाकाशं वायुरन्तर्बाह्य आवहादिभेदः । ज्योतिरग्निः । आपः
उदकम् । पृथिवी धरित्री विश्वस्य सर्वस्य धारिणी । एतानि च शब्द-
स्पर्शरूपरसगन्धोत्तरोत्तरगुणानि पूर्वपूर्वगुणसहितान्येतस्मादेव जायन्ते ।
संक्षेपतः परविद्याविषयमक्षरं निर्विशेषं पुरुषं सत्यं दिव्यो ह्यमूर्त इत्या-
दिना मन्त्रेणोक्त्वा पुनस्तदेव सविशेषं विस्तरेण वक्तव्यमिति प्रवृत्ते
संक्षेपविस्तरोक्तो हि पदार्थः सुखाधिगम्यो भवति सूत्रभाष्योक्तिव-
दिति ॥ ३ ॥

सप्राणत्वं परमात्मनो भविष्यतीतिशङ्कानिवृत्त्यर्थं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धं प्राणस्य विशेषणमाह—
अविद्याविषय इति । नामधेय इति । वाङ्मात्रो न वस्तुवृत्त इत्यर्थः । प्राणादीनां
पाठक्रमोऽयमर्थक्रमेण बाध्यते । “ गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाः ” इति भूतेषु लयश्र-
वणेन प्राणानां भौतिकत्वावगमाद्भूतोत्पत्त्यनन्तरं प्राणोत्पत्तिर्द्रष्टव्येति । अभिमुखमागच्छ-
न्वायुरावहः पुरतो गच्छन्प्रवह इत्यादिभेदः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा उत्तरोत्तरस्य गुणा-
येषां तानि तथोक्तानि । यथा शुक्लतन्त्रवस्थापन्नादन्वयिकारणाज्जायमानः पटः शुक्लगुणो
जायते तथाऽऽकाशावस्थापन्नाद्ब्रह्मणो जायमानो वायुराकाशगुणेन शब्देनान्वितो जायते ।
तथैव वायुभावापन्नाद्ब्रह्मणोऽग्निस्तद्गुणेनान्वितो जायत इति द्रष्टव्यम् । ननु सूक्ष्माणि
भूतानि प्रथममुत्पद्यन्ते । अनन्तरं तासां त्रिवृतं त्रिवृतभेदैकामकरोदिति पञ्चीकरणोपलक्ष-
णार्थं त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चात्मकत्वमवगम्यते । तत एकैकस्य भूतस्य पञ्चगुणवत्त्वं वर्णित-
मन्यत्र कथमिह पञ्चीकरणमनादृत्य प्रथमसर्ग एवाऽऽकाशस्यैकगुणत्वं वायोर्हि द्विगुणत्वं तेर्ज-
सस्त्रिगुणत्वमित्याद्युच्यते । सत्यम् । भूतसर्गे तात्पर्याभावद्योतनाय प्रक्रियान्तरं न विरुध्यते ।
न ह्येतत्प्रतिबद्धं किञ्चित्फलं श्रूयते । अत एव गुणगुणिभावोऽपि न वैशेषिकपक्षवदिह
विवक्षितः । किंतु राहोः शिर इतिवच्यपदेशमात्रम् । विस्तरेण त्वन्यकार्यपर्यन्तं तेन
तेनाऽऽकारेण ब्रह्मैव विवर्तत इति प्रपञ्च्यते ततोऽतिरिक्तस्याणुमात्रस्यासंभवात्तस्मिन्विज्ञाते
सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति प्रदर्शनार्थमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशःश्रोत्रे वाग्वि-
वृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य
पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तात्मा ॥ ४ ॥

योऽपि प्रथमजात्प्राणाद्भिरण्यगर्भाज्जायतेऽण्डस्थान्तर्विराट्स तत्त्वान्तरितत्वेन लक्ष्यमाणोऽप्येतस्मादेव पुरुषाज्जायत एतन्मयश्चेत्येतद्वर्थ-
माह । तं च विशिनष्टि । अग्निर्द्युलोकः “असौ वाव लोको गौतमाग्निः
इति श्रुतेः । मूर्धा यस्योत्तमाङ्गं शिरः । चक्षुषी चन्द्रश्च सूर्यश्चेति-
चन्द्रसूर्यौ यस्येति सर्वत्रानुषङ्गः कर्तव्यः । अस्थेत्यस्य पदस्य वक्ष्यमा-
णस्य यस्येति विपरिणामं कृत्वा दिशः श्रोत्रे यस्य । वाग्विवृता
उद्घाटिताः प्रसिद्धा वेदा यस्य । वायुः प्राणो यस्य हृदयमन्तःकरणं
विश्वं समस्तं जगदस्य यस्येत्येतत् । सर्वं ह्यन्तःकरणविकारमेव जग-
न्मनस्येव सुषुप्ते प्रलयदर्शनात् । जागरितेऽपि तत एवाग्निविस्फुलिङ्गव-
द्विप्रतिष्ठानात् । यस्य च पद्भ्यां जाता पृथिवी । एष देवो विष्णुरनन्तः
प्रथमशरीरी त्रैलोक्यदेहोपाधिः सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा ॥ ४ ॥

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य
ओषधयः पृथिव्याम् । पुमान्रेतः सिञ्चति
योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूताः ॥ ५ ॥

स हि सर्वभूतेषु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता सर्वकारणात्मा पञ्चाग्नि-
द्वारेण च याः संसरन्ति प्रजास्ता अपि तस्मादेव पुरुषात्प्रजायन्त
इत्युच्यते । तस्मात्परस्मात्पुरुषात्प्रजावस्थानविशेषरूपोऽग्निः स विशि-
ष्यते । समिधो यस्य सूर्यः समिध इव समिधः । सूर्येण हि द्युलोकः
समिध्यते । ततो हि द्युलोकं त्रिष्यन्नात्सोमात्पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः
संभवति । तस्माच्च पर्जन्यादोषधयः पृथिव्यां संभवन्ति । ओषधिभ्यः
पुरुषाग्नौ हुताभ्य उपादानभूताभ्यः पुमानग्नी रेतः सिञ्चति योषितायां
योषिति योषाग्नौ स्त्रियामिति । एवं क्रमेण बह्वीर्बह्वयः प्रजा ब्राह्मणाद्याः
पुरुषात्परस्मात्संप्रसूताः समुत्पन्नाः ॥ ५ ॥

सर्वेषां भूतानामिति । पञ्चमहाभूतानाम् । अन्तरात्मा स्थूलपञ्चभूतशरीरो हि विरा-
डित्यर्थः । पञ्चाग्निद्वारेण । सुपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषिसु पञ्चस्त्रिदृष्टेः श्रुयन्तरचोदित-
त्वात्तद्वारेणेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

१ ग. घ. च. झ. °र्जन्यौष° । २ क. ख. °र्वकर° । ३ क. ज. विशेष्य° । ४ क. ख.
°कादग्निनिष्° ।

तस्माद्दृचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो
दक्षिणाश्च । संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो
यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥

किंच कर्मसाधनानि फलानि च तस्मादेवेत्याह । कथं तस्मात्पुरुषा-
दृचो नियताक्षरपादावसाना गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा मन्त्राः । साम
पाञ्चमक्तिकं साप्तमक्तिकं च स्तोत्रादिगीतविशिष्टम् । यजूंष्यनियताक्ष-
रपादावसानानि वाक्यरूपाण्येवं त्रिविधा मन्त्राः । दीक्षा मौञ्ज्यादि-
लक्षणा कर्तृनियमविशेषा । यज्ञाश्च सर्वेऽग्निहोत्रादयः । क्रतवः स्यूपाः ।
दक्षिणाश्चैकगवाद्यपरिमितसर्वस्वान्ताः । संवत्सरश्च कालः कर्माङ्गः ।
यजमानश्च कर्ता । लोकास्तस्य कर्मफलमूतास्ते विशेष्यन्ते सोमो यत्र
येषु लोकेषु पवते पुनाति लोकान्यत्र येषु सूर्यस्तपति च ते च दक्षिणा-
यनोत्तरायणमार्गद्वयगम्या विद्वद्द्विद्वत्कर्तृफलमूताः ॥ ६ ॥

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः
पशवो वयांसि । प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च
श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

तस्माच्च पुरुषात्कर्माङ्गभूता देवा बहुधा वस्वादिगणभेदेन संप्रसूताः
सम्यक्प्रसूताः । साध्या देवविशेषाः । मनुष्याः कर्माधिकृताः । पशवो
ग्राम्यारण्याः । वयांसि पक्षिणः । जीवनं च मनुष्यादीनाम् । प्राणापानौ
व्रीहियवौ हविरर्थौ । तपश्च कर्माङ्गं पुरुषसंस्कारलक्षणं स्वतन्त्रं च
फलसाधनम् । श्रद्धा यत्पूर्वकः सर्वपुरुषार्थसाधनप्रयोगश्चित्तप्रसाद
आस्तिक्यबुद्धिस्तथा सत्यमनृतवर्जनं यथाभूतार्थवचनं चापीडाकरम् ।
ब्रह्मचर्यं मैथुनासमाचारः । विधिश्चेतिकर्तव्यता ॥ ७ ॥

पाञ्चमक्तिकमिति । हिकारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारनिधनाख्याः पञ्च भक्तयोऽत्रयवा यस्य
तत्तथोक्तम् । साप्तमक्तिकमिति । हिकारप्रस्तावाद्युद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनाख्याः सप्त
भक्तयो यस्य तत्तथोक्तम् । स्तोत्रोऽर्थशून्यो वर्णः । विश्वजित्सर्वमेधयोः सर्वस्वदक्षिणा अत
एकां गामारम्य सर्वस्वान्ता दक्षिणा भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तपश्च कर्माङ्गमिति । पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्याऽऽमिक्षा वैश्यस्ये-
त्यादिविहितं कृच्छ्रचान्द्रायणादीत्यर्थः ॥ ७ ॥

१ क. च. °क्षगक° । ज. °क्षणाः क° । २ ज. °शेषाः । य° । ३ च. ज. °श्रैकावाप° ।
४ क. °माङ्गपु° । ५ क. °शून्या वर्णा वि° । ६ क. °दिश्रुतिवि° ।

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः
सप्त होमाः । सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा
गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥

किञ्च सप्त शीर्षण्याः प्राणास्तस्मादेव पुरुषात्प्रभवन्ति । तेषां च
सप्तार्चिषो दीप्तयः स्वविषयावद्योतनानि । तथा सप्त समिधः सप्त
विषयाः । विषयैर्हि समिध्यन्ते प्राणाः । सप्त होमास्तद्विषयविज्ञानानि
“ यदस्य विज्ञानं तज्जुहोति ” इति श्रुत्यन्तरात् । किञ्च सप्तमे लोका
इन्द्रियस्थानानि येषु चरन्ति संचरन्ति प्राणाः । प्राणां येषु चरन्तीति
प्राणानां विशेषणमिदं प्राणापानादिनिवृत्त्यर्थम् । गुहायां शरीरे हृदये
वा स्वापकाले शेरत इति गुहाशयाः । निहिताः स्थापिता धात्रा सप्त
सप्त प्रतिप्राणिभेदम् । यानि चाऽऽत्मबाजिनां विदुषां कर्माणि कर्मफ-
लानि चाविदुषां च कर्माणि तत्साधनानि कर्मफलानि च सर्वं चैतत्पर-
स्मादेव पुरुषात्सर्वज्ञात्प्रसूतामिति प्रकरणार्थः ॥ ८ ॥

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दन्ते
सिन्धवः सर्वरूपाः । अतश्च सर्वा ओषधयो
रसश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

अतः पुरुषात्समुद्राः सर्वे क्षाराद्याः । गिरयश्च हिमवदादयोऽस्मादेव
पुरुषात्सर्वे । स्यन्दन्ते स्रवन्ति गङ्गाद्याः सिन्धवो नद्यः सर्वरूपा बहु-
रूपाः । अस्मादेव पुरुषात्सर्वा ओषधयो व्रीहियवाद्याः । रसश्च मधु-
रादिः षड्विधो येन रसेन भूतैः पञ्चभिः स्थूलैः परिवेष्टितस्तिष्ठते तिष्ठति
ह्यन्तरात्मा लिङ्गं सूक्ष्मं शरीरम् । तद्व्यन्तराले शरीरस्याऽऽत्मनश्चाऽऽ-
त्मवद्भूतत इत्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् । एतयो वेद
निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थि विकिरतीह सोम्य ॥ १० ॥
इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डके

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

आत्मबाजिनामिति । सकलमिदमहं च परमात्मैवेति भावनापूर्वकं परमेश्वरसाधन-
बुद्ध्या ये यजन्ति तेषामित्यर्थः ॥ ८ ॥

१ क. ख. ज. °णा इति विशेषणान्प्राणा° । २ क. °णि तत्साधनानि क° ।

एवं पुरुषात्सर्वमिदं संप्रसूतम् । अतो वाचाारम्भणं विकारो नामधे-
यमनृतं पुरुष इत्येष सत्यम् । अतः पुरुष एवेदं विश्वं सर्वम् । न विश्वं
नाम पुरुषादन्यत्किञ्चिदस्ति । अतो यदुक्तं तदेतदमिहितं कस्मिन्नु
भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति । एतस्मिन्निह परस्मिन्नात्मनि
सर्वकारणे पुरुषे विज्ञाते पुरुष एवेदं विश्वं नान्यदस्तीति विज्ञातं भव-
तीति । किं पुनरिदं विश्वमित्युच्यते । कर्माग्निहोत्रादिलक्षणम् । तपो
ज्ञानं तत्कृतं फलमन्यदेताबद्धीदं सर्वम् । तत्रैतद्ब्रह्मणः कार्यं तस्मात्सर्वं
ब्रह्म परामृतं परमसूतमहमेवेति यो वेद निहितं स्थितं गुहायां हृदि
सर्वप्राणिनां स एवं विज्ञानाद्विद्याग्रन्थि ग्रन्थिमिव हृदीभूतामविद्या-
वासनां विकिरति विक्षिपति नाशयतीह जीवन्नेष न मृतः सन्हे सोम्य
प्रियदर्शन ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥१॥

आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत्पदमत्रैत-
त्समर्पितम् । एजत्प्राणन्निमिषच्च यदेतज्जानथ
सदसद्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥ १ ॥

अरूपं सदक्षरं केन प्रकारेण विज्ञेयमित्युच्यते । आविः प्रकाशं संनि-

यत्पुष्टं कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति तन्निरूपितम् । सर्वमिदं
परमात्मनो जायते । अतस्तावन्मात्रं सर्वं तस्मिन्विज्ञाते विज्ञातं भवतीत्यविद्याक्षयफलाभिधा-
नेनोपसंख्यतमिति ॥ ९ ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ N

अधुना यस्य सकृदुपदेशमात्रेणाद्वितीयं ब्रह्मास्मीतिवाक्यार्थज्ञानं न भवतीति तस्योपा-
यानुष्ठानेन भक्तिव्यमित्यभिप्रेत्याऽऽह—**अरूपं सदक्षरमिति** । वाक्यार्थस्यैव पुनः
पुनर्भावना युक्त्यनुसंधानं चोपाय इत्याह—**उच्यते इति** । आविःशब्दो निपातः प्रकाश-
वाची । ब्रह्म विश्वोपलब्ध्यात्मना प्रकाशमानमेव सदेति भावयेदित्यर्थः । अन्यैरप्युक्तम्—

“यदस्ति यद्भाति तदात्मरूपं नान्यत्ततो भाति न चान्यदस्ति ।

स्वभावसंविदप्रतिभाति केवलं प्राह्यं ग्रहीतेति मूषैव कल्पना ” इति ।

संनिहितमिति । सर्वेषां प्राणिनां हृदये स्थितं वागाद्युपाधिभिः शब्दादीभ्युपलभमा-

हितं वागाद्युपाधिभिर्ज्वलति भ्राजतीति श्रुत्यन्तराच्छब्दादीनुपलममान-
नवद्वमासते । दर्शनश्रवणमननविज्ञानाद्युपाधिभैराविर्भूतं सल्लक्ष्यते
हृदि सर्वप्राणिनाम् । यदेतदाविर्ब्रह्म संनिहितं सम्यक्स्थितं हृदि तद्ब्र-
ह्माक्षरं नाम गुहायां चरतीति दर्शनश्रवणादिप्रकारैर्गुहाचरामिति प्रख्या-
तम् । महत्सर्वमहत्त्वात्पदं पद्यते सर्वेणेति सर्वपदार्थास्पदत्वात् । कथं
तन्महत्पदमित्युच्यते । यतोऽत्रास्मिन्ब्रह्मण्येतत्सर्वं समर्पितं प्रवेशितं
स्थनाभाविवारा एजञ्चलत्पक्षयादि । प्राणप्राणित्तीति प्राणपानादिम-
न्मनुष्यपश्वादि । निमिषञ्च यन्निमेषादिक्रियावद्यञ्चानिमिषञ्चशब्दात्स-
मस्तमेतदत्रैव ब्रह्मणि समर्पितम् । एतद्यदास्पदं सर्वं जानथ हे शिष्याः
अवगच्छथ तदात्मभूतं भक्ततां सद्सत्स्वरूपम् । सद्सत्तोर्भूर्तामूर्तयोः
स्थूलसूक्ष्मयोस्तद्व्यतिरेकेणामावात् । वरेण्यं वरणीयं तदेव हि सर्वस्य
नित्यत्वात्प्राथमीयं परं व्यतिरिक्तं विज्ञानात्मजानामिति व्यवहितेन
संबन्धो यल्लौकिकविज्ञानागोचरमित्यर्थः । यद्दुरिष्ठं वस्तु सर्वपदार्थेषु
वरेषु तद्भूयैकं ब्रह्मातिशयेन वरं सर्वदोषरहितत्वात् ॥ १ ॥

यदर्चिमयदणुभ्योऽणु च यस्मिँल्लोका निहिता
लोकिनश्च । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः ।
तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वैश्वानरं सोम्य विद्धि ॥ २ ॥

किञ्च यदर्चिमहीप्तिमहीप्स्याऽऽदित्यादि दीप्यत इति दीप्तिमब्रह्म ।
किञ्च यदणुभ्यः इयामाकादिभ्योऽप्यणु च सूक्ष्मम् । चशब्दात्स्थूले-
भ्योऽप्यतिशयेन स्थूलं पृथिव्यादिभ्यः । यस्मिँल्लोका मूरादयो निहिताः

नवब्रह्मैव जीवभावमापन्नमवभासते । ततः स्वतोऽपरोक्षं चेद्भि सदा स्मरेदित्यर्थः । सर्व-
भिदं कार्यं परिच्छिन्नं च सास्पदं कार्यत्वात्पारिच्छिन्नत्वाच्च घटादिवत्ततः सर्वास्पदं यत्तदेव
मायास्पदमात्मभूतमिति युक्त्यनुसंधानमाह—महत्पदमिति ॥ १ ॥

घटादिवदादित्यादेर्जडत्वेऽपि यद्दीप्तिमत्त्वं वैचित्र्यं तदनुपपत्त्याऽपि तत्कारणं संभावनी-
यमित्याह—किञ्च यदर्चिमदिति । अर्चिमत्त्वादादित्यादिवदिन्द्रियप्राप्तत्वं प्राप्तं निषेधति—
यदणुभ्य इति । परमाणुपरिष्माणत्वं तर्हि स्यादिति नाऽऽशङ्कनीयमित्याह—चशब्दा-
दिति । स्थूलत्वात्तर्जन्याधारं स्यादिति नाऽऽशङ्कनीयमित्याह—यस्मिँल्लोका इति ।
प्राणादिप्रवृत्तिश्चेतनाभिष्टाननिबन्धना जडवृत्तित्वाद्द्राधादिप्रवृत्तिवच्चिद्रेदे च प्रमाणाभावाद्देक-

स्थिताः । ये च लोकिनो लोकनिवासिनो मनुष्यादयश्चैतन्याश्रया हि सर्वे प्रसिद्धास्तदेतत्सर्वाश्रयमक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनो वाक्च मनश्च सर्वाणि च करणानि तद्वन्तश्चैतन्यं चैतन्याश्रयो हि प्राणेन्द्रियादिसर्वसंघातः “ प्राणस्य प्राणम् ” इति श्रुत्यन्तरात् । यत्प्राणादीनामन्तश्चैतन्यमक्षरं तदेतत्सत्यमवितथमतोऽमृतमविनाशि तद्देद्व्यं मनसा ताडयितव्यम् । तस्मिन्मनःसमाधानं कर्तव्यमित्यर्थः । यस्मादेवं हे सोम्य विद्वद्यक्षरे चेतः समाधत्स्व ॥ २ ॥

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्रं शरं ह्युपासानिशितं
संधयीत । आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं
तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

कथं वेद्व्यमित्युच्यते । धनुरिष्वासनं गृहीत्वाऽऽद्यायौपनिषदमुपनिषत्सु मवं प्रसिद्धं महास्रं महव तदस्रं च महास्रं धनुस्तस्मिन्शरम् । किंविशिष्टमिभ्याह । उपासानिशितं संतताभिध्यानेन तनूकृतं संस्कृतमित्येतत् । संधयीत संधानं कुर्यात् । संधाय चाऽऽयम्याऽऽकृष्य सेन्द्रियमन्तःकरणं स्वविषवाद्भिनिवर्त्य लक्ष्य एवाऽऽवर्जितं कृत्वेत्यर्थः । न हि हस्तेनेव धनुष आधमनमिह संभवति । तद्भावगतेन तस्मिन्ब्रह्मण्यक्षरे लक्ष्ये भावना भावस्तद्वृत्तेन चेतसा लक्ष्यं तदेव यथोक्तलक्षणमक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन वेद्व्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

यदुक्तं धनुरादि तदुच्यते । प्रणव ओंकारो धनुः । यथेष्वासनं लक्ष्ये शरस्य प्रवेशकारणं तथाऽऽत्मशरस्याक्षरे लक्ष्ये प्रवेशकारणमोंकारः । प्रणवेन ह्यभ्यस्यमानेन संस्क्रियमाणस्तवालम्बनोऽप्रतिबन्धेनाक्षरेऽवतिष्ठते यथा धनुषाऽऽस्त इषुर्लक्ष्ये । अतः प्रणवो धनुरिव धनुः । शरो ह्यात्मोपाधिलक्ष्यं चैतन्यमात्रमस्मीति विचारयेदित्याह—तदेतत्सर्वाश्रयमिति । प्राणाद्यधिष्ठानत्वात्प्राणादिलक्ष्य आत्मा द्रष्टव्यः ॥ २ ॥

विचारासमर्थस्य प्रणवमवलम्ब्य ब्रह्मात्मैकत्वे चित्तसमाधानं क्रममुक्तिफलं दर्शयितुमुपक्रमते—कथं वेद्व्यमित्यादिना । प्रणवो ब्रह्मेत्यभिध्यायत उपसंहृतकरणधामस्य प्रणवोपरक्तं यच्चैतन्यप्रतिबिम्बं स्फुरति स आत्मेत्यनुसंधानं प्रणवे शरसंधानं तस्य चित्तप्रतिबिम्बस्य बिम्बैक्यानुसंधानं लक्ष्यवेधः ॥ ३ ॥ ४ ॥

१ क. ख. ड. ज. संधीयत । २ क. ख. ड. ज. संधीयत । ज. ज. 'संधीयते' चो लिखितपाठः ।

क्षणः पर एव जले सूर्यादिवदिह प्रविष्टो देहे सर्वधौद्धप्रत्ययसाक्षितया
स शर इव स्वात्मन्येवार्पितोऽक्षरे ब्रह्मण्यतो ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते लक्ष्य
इव मनःसमाधित्सुमिरात्मभावेन लक्ष्यमाणत्वात् । तत्रैवं सत्यप्रमत्तेन
बाह्यविषयोपलब्धितृष्णाप्रमादवर्जितेन सर्वतो विरक्तेन जितेन्द्रियेणैका-
ग्रचित्तेन वेद्मव्यं ब्रह्म लक्ष्यम् । ततस्तद्वेधनावूर्ध्वं शरवत्तन्मयो भवेत् ।
यथा शरस्य लक्ष्यैकात्मत्वं फलं भवति । तथा देहाद्यात्मप्रत्ययतिरस्क-
रणेनाक्षरैकात्मत्वं फलमापादयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह
प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या
वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः ॥ ५ ॥

अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वात्पुनः पुनर्बचनं सुलक्षणार्थम् । यस्मिन्नक्षरे
पुरुषे द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षं चोतं समर्पितं मनश्च सह प्राणैः करणैरन्यैः
सर्वैस्तमेव सर्वाभ्यमेकमद्वितीयं जानथ जानीथ हे शिष्याः । आत्मानं
प्रत्यक्स्वरूपं युष्माकं सर्वप्राणिनां च ज्ञात्वा चान्या वाचोऽपरविद्यारूपा
विमुञ्चथ विमुञ्चत परित्यजत । तत्प्रकाश्यं च सर्वं कर्म ससाधनम् ।
यतोऽमृतस्यैष सेतुरेतदात्मज्ञानममृतस्यामृतत्वस्य मोक्षस्य प्राप्तये सेतुरिव
सेतुः संसारमहोदधेरुत्तरणहेतुत्वात्तथा च श्रुत्यन्तरम्—“ तमेव विदि-
त्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ” इति ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स
एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः । ओमि-
त्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पराय
तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

किंच । अरा इव । यथा रथनाभौ समर्पिता अरा एवं संहताः संप्र-
उत्तरप्रन्थस्य पौनरुक्त्यं परिहरति—अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वादिति । ससाधनं
सर्वं कर्म परित्यज्याऽऽत्मैव ज्ञातव्यं इत्यत्रैव हेतुमाह—अमृतस्येति । धनुषाऽऽयुधेन
लक्ष्यत इति तल्लक्षण आत्मैकत्वसाक्षात्कार इत्यर्थः ॥ ५ ॥

कर्मसङ्गिजनसंगत्या कर्मश्रद्धा विषयश्रद्धा च वाक्यार्थज्ञानस्यावगमार्थं प्रतिबन्धको

विष्टा यत्र यस्मिन्हृदये सर्वतो देहव्यापिन्यो नाड्यस्तस्मिन्हृदये बुद्धि-
प्रत्ययसाक्षिमूतः स एष प्रकृत आत्माऽन्तर्मध्ये चरते चरति वर्तते ।
पश्यन्शृण्वन्मन्वानो विजानन्बहुधाऽनेकधा क्रोधहर्षादिप्रत्ययैर्जायमान
इव जायमानोऽन्तःकरणोपाध्यनुविधायित्वाद्ब्रह्मन्ति लौकिका हृष्टो जातः
कुद्धो जात इति । तमात्मानमोमित्येवमोकारालम्बनाः सन्तो यथोक्त-
कल्पनया ध्यायथ चिन्तयत । उक्तं वक्तव्यं च शिष्येभ्य आचार्येण
जानता । शिष्याश्च ब्रह्मविद्याविविदिषुत्वान्निवृत्तकर्माणो मोक्षपथे
प्रवृत्ताः । तेषां निर्विघ्नतया ब्रह्मप्राप्तिमाशास्त्याचार्यः । स्वस्ति निर्विघ्न-
मस्तु वो युष्माकं परायणस्कूलाय । परस्तात्कस्माद्विद्यातमसः । अवि-
द्यारहितब्रह्मात्मस्वरूपगमनायेत्यर्थः ॥ ६ ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि दिव्ये
ब्रह्मपुरे ह्येष व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठितः । मनोमयः
प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं संनि-
धाय तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्द-
रूपममृतं यद्विभाति ॥ ७ ॥

योऽसौ तमसः परस्तात्संसारमहोद्धिं तीर्त्वा मन्तव्यः परविद्यावि-
षय इति स कस्मिन्वर्तत इत्याह । यः सर्वज्ञः सर्वविद्याख्यातः । तं पुनर्वि-
शिनष्टि । यस्यैष प्रसिद्धो महिमा विभूतिः । कोऽसौ महिमा । यस्येमे
द्यावापृथिव्यौ शासने विधृते तिष्ठतः । सूर्याचन्द्रमसौ यस्य शासनेऽला-
तचक्रवदजस्रं भ्रमतः । यस्य शासने सरितः सागराश्च स्वगोचरं नाति-
क्रामन्ति । तथा स्थावरं जङ्गमं च यस्य शासने नियतम् । तथा चर्त-
वोऽयने अब्दाश्च यस्य शासनं नातिक्रामन्ति । तथा कर्तारः कर्माणि
फलं च यच्छासनात्स्वं स्वं कालं नातिवर्तन्ते स एष महिमा । भुवि
लोके यस्य स एष सर्वज्ञ एवमहिमा देवः । दिव्ये द्योतनवति सर्वबौद्ध-
प्रत्ययकृतद्योतने ब्रह्मपुरे । ब्रह्मणोऽत्र चैतन्यस्वरूपेण नित्याभिव्य-
विघ्नः स मा भूदित्याशंसनम् । न तु वाक्यार्थविगतौ निष्पन्नायां फलप्रातिर्विघ्नशङ्काऽस्ती-
त्यभिप्रेत्याऽऽह—परस्तादिति । मदुपदेशादूर्ध्वमित्यर्थः ॥ ६ ॥

सर्वेश्वरत्वमनोमयत्वादिगुणविशिष्टब्रह्मणो हृदयपुण्डरीके ध्यानं च क्रममुक्तिफलं मन्दब्र-
ह्मविदो विधीयत इति दर्शयितुमाह—योऽसौ तमसः परस्तादित्यादिना ॥ ७ ॥

१ क. ज. °दिषवो निकृ° । २ क. ड. ज. °पाराय । ३ च. ज. °य । कस्यावि° ।
४ क. ज. °विद्यो ध्याख्या° ।

क्तत्वाद्ब्रह्मणः पुरं हृदयपुण्डरीकं तस्मिन्ध्याम तस्मिन्व्योम्याकाशे
हृत्पुण्डरीकमध्यस्थे प्रतिष्ठित इवोपलभ्यते । न ह्याकाशवत्सर्वगतस्य
गतिरागतिः प्रतिष्ठा वाऽन्यथा संभवति । स ह्यात्मा तत्रस्थो मनोवृत्ति-
भिरेव विभाव्यत इति मनोमयो मनउपाधित्वात्प्राणशरीरनेता प्राणश्च
शरीरं च प्राणशरीरं तस्यायं नेता स्थूलाच्छरीराच्छरीरान्तरं प्रति ।
प्रतिष्ठितोऽवस्थितोऽन्ने भुज्यमानान्नविपरिणामे प्रतिदिनमुपचीयमानेऽ-
पचीयमाने च पिण्डरूपान्ने हृदयं बुद्धिं पुण्डरीकच्छिंद्रे संनिधाय
समवस्थाप्य । हृदयावस्थानमेव ह्यात्मनः स्थितिर्न ह्यात्मनः स्थितिरन्ने ।
तदात्मतत्त्वं विज्ञानेन विशिष्टेन शास्त्राचार्योपदेशजनितेन ज्ञानेन शम-
दमध्यानसर्वत्यागवैराग्योद्भूतेन परिपश्यन्ति सर्वतः पूर्णं पश्यन्त्युपल-
भन्ते धीरा विवेकिनः । आनन्दरूपं सर्वानर्थदुःखायासप्रहीणममृतं
यद्विभाति विशेषेण स्वात्मन्येव भाति सर्वदा ॥ ७ ॥

भियते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ८ ॥

अस्य परमात्मज्ञानस्य फलमिदमभिधीयते । भिद्यते हृदयग्रन्थि-
विद्यावासनाप्रचयो बुद्ध्याश्रयः कामः “ कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ”
इति श्रुत्यन्तरात् । हृदयाश्रयोऽसौ नाऽऽत्माश्रयः । भिद्यते भेदं विना-
शमायाति । छिद्यन्ते सर्वज्ञेयविषयाः संशया लौकिकानामामरणान्तु
गङ्गास्रोतोवत्प्रवृत्ता विच्छेदमायान्ति । अस्य विच्छिन्नसंशयस्य निवृत्ता-
विद्यस्य यानि विज्ञानोत्पत्तेः प्राक्तनानि जन्मान्तरे चाप्रवृत्तफलानि
ज्ञानोत्पत्तिसहभाषीनि च क्षीयन्ते कर्माणि । न त्वेतज्जन्मारम्भकाणि
प्रवृत्तफलत्वात्तस्मिन्सर्वज्ञेऽसंसारिणि परावरे परं च कारणात्मनाऽवरं
च कार्यात्मना तस्मिन्परावरे साक्षाद्दहमस्मीति दृष्टे संसारकारणोच्छे-
दान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।

तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ ९ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य संक्षेपाभिधायका उत्तरे मन्त्रास्त्रयोऽपि हिरण्मये
ज्योतिर्मये बुद्धिविज्ञानप्रकाशे परे कोशे कोश इवासेः । आत्मस्वरूपोपल-

अस्य परमात्मज्ञानस्येति । जीवन्मुक्तिफलस्याद्वैतवाक्यार्थविगमस्य क्रममुक्ति-
लस्य चोपासनस्येत्यर्थः । अविद्यावासनाप्रचयो भिद्यत इति कोऽर्थः । किं बुद्धौ विद्य-

ब्धिस्थानत्वात्परं तत्सर्वाभ्यन्तरत्वात्तस्मिन्विरजमविद्याद्यशेषदोषरजो-
मलवर्जितं ब्रह्म सर्वमहत्त्वात्सर्वात्मत्वाच्च निष्कलं निर्गताः कला यस्मा-
त्तन्निष्कलं निरवयवमित्यर्थः । यस्माद्विरजं निष्कलं चातस्तच्छुभ्रं शुद्धं
ज्योतिषां सर्वप्रकाशात्मनामग्न्यादीनामपि तज्ज्योतिरवमासकम् ।
अग्न्यादीनामपि ज्योतिष्टमन्तर्गतब्रह्मात्मचैतन्यज्योतिर्निमित्तमित्यर्थः ।
तद्धि परं ज्योतिर्यद्व्यनवमास्वमात्मज्योतिस्तद्यदात्मविद् आत्मानं स्वं
शब्दादिविषयबुद्धिप्रत्ययसाक्षिणं ये विवेकिनो विदुर्विजानन्ति त
आत्मविदस्तद्विदुरात्मप्रत्ययानुसारिणः । यस्मात्परं ज्योतिस्तस्मात् एव
तद्विदुर्नतरे बाह्यार्थप्रत्ययानुसारिणः ॥ ९ ॥

मानायामविद्यादिभेदो ज्ञानफलं किंवा तन्निवृत्तौ । नाऽऽद्यः । सत्युपादाने कार्यस्यात्यन्तो-
च्छेदासंभवात् । न द्वितीयः । ज्ञानस्याज्ञानेनैव साक्षाद्विरोधप्रसिद्धेः । किंच । बुद्धिरप्य-
चादिः सादिर्वा । नाऽऽद्यः “ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ” इतिश्रुति-
विरोधात् । नान्यः । प्रलये ब्रह्मज्ञानं विनैव बुद्धेर्नाशसंभवात्तदानर्थक्यप्रसङ्गात् । सादित्वे
च बुद्धेरुपादानं साक्षाद्ब्रह्म चेत्तन्नाशं विनाऽत्यन्तोच्छेदो न स्यात् । माया चेत्सा द्रष्टृग-
तज्ञानेन नोच्छेदमर्हति । लौकिकमायाविगतमायाया द्रष्टृगतज्ञानेनोच्छेदादर्शनात् । किंच ।
बुद्धेरुच्छेदो न तस्याः फलं स्वनाशस्याफलत्वात् । नाऽऽत्मनः । तस्य बुद्धिप्रसङ्गाभावेन
तदुच्छेदस्याफलत्वात् । किंचाऽऽत्मनोऽविद्याद्यनाश्रयत्वाभिधानं श्रुतिविरुद्धं प्रक्रमे—अवि-
द्यायामन्तरे वर्तमाना इति श्रवणादुपसंहारे च—“ अनीशया शोचति मुह्यमानः ”
इति श्रवणात् । बुद्धिगतमेवाविद्याद्यात्मन्यध्यस्यत इति चेदध्यस्यत इति कोऽर्थः । निक्षि-
प्यते भ्रान्त्या दृश्यते वा । नाऽऽद्यः । अन्यधर्मस्यान्यत्र निक्षेपासंभवात् । भ्रान्त्या चेत्केन
दृश्यते । न तावदात्मना तस्याविद्याश्रयत्वानङ्गीकारात् । न बुद्ध्या । बुद्धेरात्मविषयत्वासं-
भवेन तद्वैतदर्शनासंभवात् । तद्भ्रान्तेश्च स्वाश्रयगतेन तत्त्वानुभवेन निर्वर्त्यत्वंप्रसिद्धेर्बुद्धेर-
नुभवाश्रयत्वप्रसङ्गात् । तस्मान्नास्य भाष्यस्य सैम्यमर्थं पश्याम इति चेदुच्यते । चित्त-
न्नाऽनादिरनिर्वाच्याऽविद्या चैतन्यमवच्छिद्य स्वावच्छिन्नचैतन्यस्य बुद्ध्यादितादात्म्यरूपेण
विवर्तते । तस्याश्च ब्रह्मात्मतासाक्षात्कारनिवर्त्यरूपाङ्गीकारात्तन्निवृत्तौ तदुत्थहृदयग्रन्थिभेदः
श्रुत्योच्यते । भाष्यकारीयं च बुद्धयश्रयत्वाभिधानमहंकारविशेषगत्वेनाविद्यादेर्व्यवहारिका-
भिप्रायेणाऽऽत्मानाश्रयत्वाभिधानं चाऽऽत्मनो निर्विकारत्वाभिप्रायम् । बाधितानुवृत्तिश्च प्रक-
टार्थं प्रादर्शाति जीवन्मुक्तिर्न विरुध्यते ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो
भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १० ॥

कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्युच्यते । न तत्र तस्मिन्स्वात्मभूते ब्रह्मणि
सर्वावमासकोऽपि सूर्यो भाति । तद्ब्रह्म न प्रकाशयतीत्यर्थः । स हि
तस्यैव भासा सर्वमन्यदनात्मजातं प्रकाशयतीत्यर्थः । न तु तस्य स्वतः
प्रकाशनसामर्थ्यम् । तथा न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽय
मग्निरस्मद्गोचरः । किं बहुना । यदिदं जगद्भाति तत्तमेव परमेश्वरं स्वतो
भारूपत्वाद्भान्तं दीप्यमानमनुभास्यनुदीप्यते । यथा जलोत्सुकाद्याग्निसं-
योगादग्निं दहन्तमनुदहति न स्वतस्तद्गतस्यैव भासा दीप्या सर्वमिदं
सूर्यादिजगद्भिर्भाति । यत एवं तदेव ब्रह्म भाति च विभाति च कार्यग-
तेन विविधेन भासाऽतस्तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वं स्वतोऽवगम्यते । न हि
स्वतोऽविद्यमानं भासनमन्यस्य कर्तुं शक्नोति । घटादीनामन्यावमासक-
त्वादर्शनाद्भारूपाणां चाऽऽदित्यादीनां तद्दर्शनात् ॥ १० ॥

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।

अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ ११ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डके

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

यत्तज्ज्योतिषां ज्योतिर्ब्रह्म तदेव सत्यं सर्वं तद्विकारं वाचारम्भणं
विकारो नामधेयमात्रमनृतमितरदित्येतमर्थं विस्तरेण हेतुतः प्रतिपादितं
निगमनस्थानीयेन मन्त्रेण पुनरुपसंहरति । ब्रह्मैवाक्तलक्षणमिदं यत्पुर-
स्तादग्रे ब्रह्मैवाविद्यादृष्टीनां प्रत्यवमासमानं तथा पश्चाद्ब्रह्म तथा दक्षिण-
तश्च तथोत्तरेण तथैवाधस्तादूर्ध्वं च सर्वतोऽन्यदिव कार्याकारेण प्रसृतं

भातीति णिजन्तार्थाध्याहारेण व्याख्यातम् । तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यस्य ब्रह्मणः
स्वतो भारूपत्वे तात्पर्यं कथयति—यत एवं तदेव ब्रह्म भाति चेति ॥ १० ॥

उपसंहारमन्त्रस्य तात्पर्यमाह—यत्तज्ज्योतिषां ज्योतिस्तेन ब्रह्मणा विविधं क्रियत

प्रगतं नामरूपवद्भासमानम् । किं बहुना ब्रह्मैवेवं विश्वं समस्तमिदं
जगद्वरिष्ठं वरतमम् । अब्रह्मप्रत्ययः सर्वोऽविद्यामात्रो रज्ज्वामिव सर्प-
प्रत्ययः । ब्रह्मैवैकं परमार्थसत्यमिति घेदानुशासनम् ॥ ११ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥
इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्व-
जाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वच्यनश्नन्नन्यो अभि-
चाकशीति ॥ १ ॥

परा विद्योक्ता यथा तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यमधिगम्यते । यदधिगमे
हृदयग्रन्थ्यां विसंसारकारणस्याऽऽन्यन्तिकविनाशः स्यात् । तद्दर्शनो-
पायश्च योगो धनुराद्युपादानकल्पनयोक्तः । अथेदानीं तत्सहकारीणि
सत्याविसाधनानि वक्तव्यानीति तदर्थमुत्तरारम्भः । प्राधान्येन तत्त्व-
निर्धारणं च प्रकारान्तरेण क्रियते । अत्यन्तदुरवगाह्यत्वात्कृतमपि
तत्र सूत्रभूतो मन्त्रः परमार्थवस्त्ववधारणार्थमुपन्यस्यते द्वा द्वौ सुपर्णा
सुपर्णा शोभनपतनौ सुपर्णौ पक्षिसामान्याद्वा सुपर्णौ सयुजा सयुजौ
सहैव सर्वदा युक्तौ सखाया सखायौ समानाख्यानौ समानाभि-
व्यक्तिकारणावेवंभूतौ सन्तौ समानमविशेषमुपलब्धधिष्ठानतयैकं वृक्षं
वृक्षमिवोच्छेदनसामान्याच्छरीरं वृक्षं परिषस्वजाते परिष्वक्तवन्तौ ।

इति तद्विकारं सर्वं जगत्सर्वं ब्रह्मैवेति बाधायां सामानाधिकरण्यं योऽयं स्थाणुः पुमानसा-
वितिवदन्वयव्यतिरेकाभावपरिहारेण तावन्मात्रैवं बोध्यते ॥ ११ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

प्राधान्येनेति । अपूर्वत्वेन तात्पर्यविषयतयेत्यर्थः । द्वा सुपर्णेत्यादौ द्विवचनस्याऽऽ-
कारश्छान्दसः । जीवस्याज्ञत्वेन नियम्यत्वेन योग्यत्वादीश्वरस्य सर्वज्ञत्वेन नियामकत्व-
शक्तियोगाच्छोभनमुचितम् । नियम्यनियामकभावगमनं ययोस्तौ शोभनपतनौ । पक्षि-
सामान्याद्वेति । वृक्षाश्रयणादिश्रवणादित्यर्थः । ऊर्ध्वमुत्कृष्टं ब्रह्म मूलमधिष्ठानमस्ये-
त्यूर्ध्वमूलोऽवाञ्चः प्राणादयः शाखा इवास्थेत्यत्राकशाखः । श्वः स्थानं नियन्तुमस्य न

सुपर्णाविवैकं वृक्षं फलोपभोगार्थम् । अयं हि वृक्ष ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शा-
खोऽश्वत्थोऽव्यक्तमूलप्रभवः क्षेत्रसंज्ञकः सर्वप्राणिकर्मफलाश्रयस्तं परि-
ष्वक्तौ सुपर्णाविवाविद्याकामकर्मवासनाश्रयलिङ्गोपाध्यात्मेश्वरौ । तयोः
परिष्वक्तयोरन्य एकः क्षेत्रज्ञो लिङ्गोपाधिवृक्षमाश्रितः पिप्पलं कर्म-
निष्पन्नं सुखदुःखलक्षणं फलं स्वाद्द्वनेकविचित्रवेदनास्वादरूपं स्वाद्वृत्ति
मक्षयस्युपभुङ्क्तेऽविवेकतः । अनश्रन्नन्य इतर ईश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-
स्वभावः सर्वज्ञः सर्वसत्त्वोपाधिरीश्वरो नाश्नाति । प्रेरयिता ह्यसावुम-
योर्भोज्यमोक्त्रोर्नित्यसाक्षित्वसत्तामात्रेण । स त्वनश्रन्नन्योऽभिचाक-
शीति पश्यत्येव केवलम् । दर्शनमात्रं हि तस्य प्रेरयितृत्वं राजवत् ॥१॥

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति

मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य

महिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥

तत्रैवं सति समाने वृक्षे यथोक्ते शरीरे पुरुषो भोक्ता जीवोऽविद्या-
कामकर्मफलरागादिगुरुभारान्तोऽलाबुरिव सामुद्रे जले निमग्नो निश्च-
येन देहात्मभावमापन्नोऽयमेवाहममुष्य पुत्रोऽस्य नत्ता कृशः स्थूलो गुण-
वान्निर्गुणः सुखी दुःखीत्येवंप्रत्ययो नास्त्यन्योऽस्मादिति जायते अ्रियते
संयुज्यते वियुज्यते च संबन्धिबान्धवैः । अतोऽनीशया न कस्य
चित्समर्थोऽहं पुत्रो मम विनष्टो मृता मे भार्या किं मे जीवितेनेत्येवं
वीनभावोऽनीशा तथा शोचति संतप्यते मुह्यमानोऽनेकैरनर्थप्रकारैरवि-
वेकतया चिन्तामापद्यमानः स एवं प्रेततिर्यङ्गनुष्यादियोनिष्वाजवं जवी-
भावमापन्नः कदाचिदनेकजन्मसु शुद्धधर्मसंचितनिमित्ततः केनचित्पर-
मकारुणिकेन दर्शितयोगमार्गोऽहिंसासत्यब्रह्मचर्यसर्वत्यागशमदमादि-
शक्यमित्यश्वत्थः । अव्यक्तमव्याकृतं मूलमुपादानमन्वायि तस्मात्प्रभवतीति तथोक्तो याव-
दज्ञानभावीत्यर्थः । अविद्याकामकर्मवासनानामाश्रयो लिङ्गमुपाधिर्स्याऽऽत्मनः स जीवस्त-
थोक्तः स चेश्वरश्च तावित्यर्थः । सत्त्वं मायाख्यमुपाधिरस्येति सत्त्वोपाधिः । ज्ञानात्मक-
स्यामलसत्त्वरशेरिति ह्युक्तम् ॥ १ ॥

आवरणं विक्षेपश्च द्वयमविद्यायाः कार्यम् । तत्रेश्वरभावाप्रतिपत्तिरनीशआवरणं शोच-
तीति विक्षेपस्तदुभयहेतुरनिर्वाच्यमज्ञानं मोहः । तेन विशिष्टोऽनेकैरनर्थप्रकारैर्हं करो-

१ ग. ङ. च. झ. 'लं फलं क' । २ क. अ. वेकित' । ३ ग. ङ. च. छ. झ. 'थोकं
या' । ४ ङ. च. सत्त्वमा' । ५ च. अ. 'कतयाऽम' ।

संपन्नः समाहितात्मा सञ्जुष्टं सेवितमनेकैर्योगमार्गैः कर्मिभिश्च यदा यस्मिन्काले पश्यति ध्यायमानोऽन्यं वृक्षोपाधिलक्षणाद्विलक्षणमीशम-
संसारिणमशनायापिपासाशोकमोहजराभ्रैस्त्वतीतमीशं सर्वस्य जगतोऽ-
यमहमस्म्यात्मा सर्वस्य समः सर्वभूतस्थो नेतरोऽविद्याजनितोपाधिपरि-
च्छिन्नो मायात्मेति विभूतिं महिमानं च जगद्रूपमस्यैव मम परमेश्वर-
स्येति यदैवं द्रष्टा तदा वीतशोको भवति सर्वस्माच्छोकसागराद्विप्रमु-
च्यते कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं
ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः
परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

अन्योऽपि मन्त्र इममेवार्थमाह सविस्तरम् । यदा यस्मिन्काले पश्यः
पश्यतीति विद्वान्साधक इत्यर्थः । पश्यते पश्यति पूर्ववद्रुक्मवर्णं स्वयं-
ज्योतिःस्वभावं रुक्मस्येव वा ज्योतिरस्याविनाशि कर्तारं सर्वस्य जगत
ईशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं ब्रह्म च तद्योनिश्चासौ ब्रह्मयोनिस्तं ब्रह्मयोनिं
ब्रह्मणो वाऽपरस्य योनिं स यदा चैवं पश्यति तदा स विद्वान्पश्यः पुण्य-
पापे बन्धनभूते कर्मणी समूले विधूय निरस्य दग्ध्वा निरञ्जनो निर्लेपो
विगतक्लेशः परमं प्रकृतं निरतिशयं साम्यं समतामद्वयलक्षणं द्वैतविष-
याणि साम्यान्यतोऽर्वाञ्च्येवातोऽद्वयलक्षणभेदत्परमं साम्यमुपैति प्रति-
पद्यते ॥ ३ ॥

प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन्विद्वान्भवते
नातिवादी । आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष
ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥

किंच योऽयं प्राणस्य प्राणः पर ईश्वरो ह्येष प्रकृतः सर्वभूतैर्ब्रह्मादि-
स्तम्बपर्यन्तैः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । सर्वभूतस्थः सर्वात्मा सन्नित्यर्थः ।
विभाति विविधं दीप्यते । एवं सर्वभूतस्थं यः साक्षादात्मभावेनायमहम-
मीत्यादिभिरविवेकतया तादात्म्यापन्नतथेत्यर्थः । आजवमनवरतं जर्वाभावं निकृष्टभावं लक्ष-
णया लघुभावं कर्म वायुप्रेरिततया जाधीभवं क्षैप्र्यमापन्नः पूर्ववदित्यभेदेनेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥
आत्मनि रतिरात्मरतिस्तत्पुरुषः सैव क्रियाऽस्यास्तीत्यात्मरतिक्रियावानिति मत्तु-

स्मीति विजानन्विद्वान्वाक्यार्थज्ञानमात्रेण स भवते भवति न भवती-
त्येतत्किमतिवाद्यतीत्य सर्वानन्यान्वादितुं शीलमस्येत्यतिवादी । यस्त्वेवं
साक्षादात्मानं प्राणस्य प्राणं विद्वानतिवादी स न भवतीत्यर्थः । सर्वं
यदात्मैव नान्यदस्तीति दृष्टं तदा किं ह्यसावतीत्य वदेत् । यस्य त्वपर-
मन्यद्दृष्टमस्ति स तदतीत्य वदति । अयं तु विद्वानात्मनोऽन्यन्न
पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति । अतो नातिवदति । किंचाऽऽ-
त्मक्रीड आत्मन्येव च क्रीडा क्रीडनं यस्य नान्यत्र पुत्रदारादिषु स
आत्मक्रीडः । तथाऽऽत्मरतिरात्मन्येव च रती रमणं प्रीतिर्यस्य स
आत्मरतिः । क्रीडा बाह्यसाधनसापेक्षा । रतिस्तु साधननिरपेक्षा बाह्य-
विषयप्रीतिमात्रमिति विशेषः । तथा क्रियावाञ्छानध्यानवैराग्यादिक्रिया
यस्य सोऽयं क्रियावान् । समासपाठ आत्मरतिरेव क्रियाऽस्य विद्यत
इति बहुव्रीहिमतुबर्थयोरन्यतरोऽतिरिच्यते । केचित्त्वग्निहोत्रादिकर्म-
ब्रह्मविद्ययोः समुच्चयार्थमिच्छन्ति । तच्चैष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इत्यनेन
मुख्यार्थवचनेन विरुध्यते । न हि बाह्यक्रीड आत्मरतिश्च भवितुं शक्तः ।
कश्चिद्बाह्यक्रियाविनिवृत्तो ह्यात्मक्रीडो भवति बाह्यक्रियात्मक्रीडयो-
र्विरोधात् । न हि तमःप्रकाशयोर्युगपदेकत्र स्थितिः संभवति । तस्मादस-
त्प्रलपितमेवैतदनेन ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनम् । “अन्या वाचो विमु-
ञ्चथ” “संन्यासयोगात्” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तस्मादयमेवेह क्रिया-
वान्यो ज्ञानध्यानादिक्रियावान्सोऽभिन्नार्थमर्थादः संन्यासी य एवं-
लक्षणो नातिवाद्यात्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावान्ब्रह्मनिष्ठः स ब्रह्मविदां
सर्वेषां वरिष्ठः प्रधानः ॥ ४ ॥

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन
ब्रह्मचर्येण नित्यम् । अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो
हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥

अधुना सत्यादीनि भिक्षोः सम्यग्ज्ञानसहकारीणि साधनानि विधी-
यन्ते निवृत्तिप्रधानानि । सत्येनानृतत्यागेन सृष्टावदनत्यागेन लभ्यः
वैवैकः प्रतीयते कथमुक्तं बहुव्रीहिमतुबर्थयोरन्यतरोऽतिरिच्यत इति । सत्यमसमासपाठे द्वयो-
रर्थवत्त्वमासीत्समासपाठे त्वन्यतरो मतुवतिरिच्यते विशिष्यते बाह्यक्रियानिवृत्तिलाभादि-
त्यर्थः । एकदेशिव्याख्यामुद्गाव्य निराचष्टे—केचित्त्वित्यादिना । अनेन वचनेन
ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनं क्रियत इत्येतदसत्प्रलपितमेवेति योजना ॥ ४ ॥

सम्यग्ज्ञानसहकारीणीति । अत्र सम्यग्ज्ञानशब्देन वस्तुविषयावगतिफलावसानं

प्राप्तव्यः । किंच तपसा हीन्द्रियमनएकाग्रतया “ मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्येकग्रं परमं तपः ” इति स्मरणात् । तद्ब्रह्मचक्रानुकूलमात्मदर्शनाभिमुखी-
मावात्परमं साधनं तपो नेतरञ्चान्द्रायणादि । एष आत्मा लभ्य इत्यनु-
पङ्गः सर्वत्र । सम्यग्ज्ञानेन यथाभूतात्मदर्शनेन ब्रह्मचर्येण मैथुनासमा-
चारेण । नित्यं सर्वदा नित्यं सत्येन नित्यं तपसा नित्यं सम्यग्ज्ञानेनेति
सर्वत्र नित्यशब्दोऽन्तर्दीपिकान्यायेनानुषक्तव्यः । वक्ष्यति च—“ न येषु
जिह्वामनृतं न माया च ” इति । कोऽसावात्मा य एतैः साधनैर्लभ्यं
इत्युच्यते । अन्तःशरीरेऽन्तर्मध्ये शरीरस्य पुण्डरीकाकाशे ज्योतिर्मयो हि
रुक्मवर्णः शुभ्रः शुद्धो यमात्मानं पश्यन्त्युपलभन्ते यतयो यतनशीलाः
संन्यासिनः क्षीणदोषाः क्षीणक्रोधादिचित्तमलाः स आत्मा नित्यं
सत्यादिसाधनैः संन्यासिभिर्लभ्यत इत्यर्थः । न कादाचित्कैः सत्यादि-
भिर्लभ्यते । सत्यादिसाधनस्तुत्यर्थोऽयमर्थवादः ॥ ५ ॥

सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो
देवयानः । येनाऽऽक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र
तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

सत्यमेव सत्यवानेव जयति नानृतं नानृतवादीत्यर्थः । न हि सत्यानृ-
तयोः केवलयोः पुरुषानाश्रितयोर्जयः पराजयो वा संभवति । प्रसिद्धं
लोके सत्यवादिनाऽनृतवाद्यभिभूयते न विपर्ययोऽतः सिद्धं सत्यस्य बल-
वत्साधनत्वम् । किंच शास्त्रतोऽप्यवगम्यते सत्यस्य साधनातिशयत्वम् ।
कथम् । सत्येन यथाभूतवाद्यव्यवस्थया पन्था देवयानाख्यो विततो
विस्तीर्णः सातत्येन प्रवृत्तः । येन पथा ह्याक्रमन्ति क्रमन्त ऋषयो दर्श-
नवन्तः कुहकमायाशाठ्याहंकारदम्मानृतवर्जिता ह्याप्तकामा विगतनृष्णाः
सर्वतो यत्र यस्मिंस्तत्परमार्थतत्त्वं सत्यस्योत्तमसाधनस्य संबन्धि साध्यं

वाक्यार्थज्ञानमुच्यते । अवग्रतिफलस्य स्वकार्येऽविद्यानिवृत्तौ सहकार्यपेक्षासंभवात् । अतोऽ-
परिपक्वज्ञानस्य सत्यादीनां च परिपक्वविद्यालाभाय समुच्चय इष्यत एव । नैतावता भास्करा-
भिमतसिद्धिः । परिपक्वविद्यायाः सहकार्यपेक्षायां मानाभावात् । ततः कर्मासंश्लेषश्रवणादे-
वादीनां कर्मविहीनानां मुक्तिश्रवणाच्चेति ॥ ५ ॥

कुहकं परवञ्चनम् । अन्तरन्यथा गृहीत्वा बहिरन्यथा प्रकाशनं माया । शाठ्यं विभ-
वानुसारेणाप्रदानम् । अहंकारो मिथ्याभिमानः । दम्भो धर्मध्वजित्वम् । अनृतमयथा-

परमं प्रकृतं निधानं पुरुषार्थरूपेण निधीयत इति निधानं वर्तते । तत्र च येन पथाऽऽक्रमन्ति स सत्येन वितत इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ६ ॥

बृहच्च तद्विष्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्म-
तरं विभाति । दुरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्य-
त्स्विहैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

किं तत्किंधर्मकं च तदित्युच्यते—बृहन्महच्च तत्प्रकृतं ब्रह्म सत्या-
दिसाधनं सर्वतोऽध्याप्तत्वात् । दिव्यं स्वयंप्रममनिन्द्रियगोचरमत एव
न चिन्तयितुं शक्यतेऽस्य रूपमित्यचिन्त्यरूपम् । सूक्ष्मादाकाशादेरपि
तत्सूक्ष्मतरं निरतिशयं हि सौक्ष्म्यमस्य सर्वकारणत्वाद्विभाति विविध-
मादित्यचन्द्राद्याकारेण भाति दीप्यते । किञ्च दूराद्विप्रकृष्टदेशात्सुदूरे
विप्रकृष्टतरे देशे वर्ततेऽविदुषामत्यन्तागम्यत्वात्तद्ब्रह्म । इह देहेऽन्तिके
समीपे च विदुषामात्मत्वात् । सर्वान्तरत्वाच्चाऽऽकाशस्याप्यन्तरश्रुतेः ।
इह पश्यसु चेतनावत्स्वित्येतन्निहितं स्थितं दर्शनादिक्रियावत्त्वेन
योगिभिर्लक्ष्यमाणम् । क्व गुहायां बुद्धिलक्षणायाम् । तत्र हि निगूढं
लक्ष्यते विद्वद्भिः तथाऽप्यविद्यया संवृतं सन्न लक्ष्यते तत्रस्थमेवा-
विद्वद्भिः ॥ ७ ॥

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा
कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु
तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥

पुनरप्यसाधारणं तदुपलब्धिसाधनमुच्यते । यस्मान्न चक्षुषा गृह्यते
केनचिदप्यरूपत्वान्नापि गृह्यते वाचाऽनभिधेयत्वान्न चान्यैर्देवैरितरे-
न्द्रियैः । तपसः सर्वप्राप्तिसाधनत्वेऽपि न तपसा गृह्यते । तथा वैदिकेना-
ग्निहोत्रादिकर्मणा प्रसिद्धमहत्त्वेनापि न गृह्यते । किं पुनस्तस्य ग्रहणे
साधनमित्याह—ज्ञानप्रसादेनाऽऽत्मावबोधनसमर्थमपि स्वभावेन सर्व-
प्राणिनां ज्ञानं बाह्यविषयरागादिदोषकलुषितमप्रसन्नमशुद्धं सन्नावबो-
धयति नित्यं संनिहितमप्यात्मतत्त्वं मलावनद्धमिवाऽऽदर्शम् । विलुलि-
दृष्टभाषणम् । एतैर्देवैर्वर्जिता इत्यर्थः ॥ ६ ॥

सत्यस्य निधानं यदुक्तं तत्पुनर्विशेष्यत इत्याह—किं तत्किंधर्मकं च तदिति ॥७॥

ज्ञानप्रसादेनेति । अत्र ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्या बुद्धिरुच्यते । ध्यायमानो
ज्ञानप्रसादं लभते । ज्ञानप्रसादेनाऽऽत्मानं पश्यतीति क्रमो द्रष्टव्यः । संशयादिमलरहितस्य
प्रमाणज्ञानस्यैव तत्त्वसाक्षात्कारहेतुत्वाध्यानक्रियायाः प्रमितिसाधनत्वाप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥८॥

तमिव सलिलम् । तद्यदेन्द्रियविषयसंसर्गजनितरागादिमलकालुष्यापन-
यनादादर्शसलिलादिवत्प्रसादितं स्वच्छं शान्तमवतिष्ठते तदा ज्ञानस्य
प्रसादः स्यात् । तेन ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वो विशुद्धान्तःकरणो
योग्यो ब्रह्म द्रष्टुं यस्मात्ततस्तस्मात्तु तमात्मानं पश्यते पश्यत्युपलभते
निष्कलं सर्वाविषयमेदवर्जितं ध्यायमानः सत्यादिसाधनवानुपसंहृतकरण
एकाग्रेण मनसा ध्यायमानश्चिन्तयन् ॥ ८ ॥

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः
पञ्चधा संविवेश । प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां
यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥ ९ ॥

यमात्मानमेवं पश्यत्येषोऽणुः सूक्ष्मश्चेतसा विशुद्धज्ञानेन केवलेन
वेदितव्यः । कासौ । यस्मिन्शरीरे प्राणो वायुः पञ्चधा प्राणापानादि-
भेदेन संविवेश सम्यक्प्रविष्टस्तस्मिन्नेव शरीरे हृदये चेतसा ज्ञेय इत्यर्थः ।
कीदृशेन चेतसा वेदितव्य इत्याह—प्राणैः सहेन्द्रियैश्चित्तं सर्वमन्तः-
करणं प्रजानामोतं व्याप्तं येन क्षीरमिव स्नेहेन काष्ठमिवाग्निना । सर्वं हि
प्रजानामन्तःकरणं चेतनावत्प्रसिद्धं लोके । यस्मिंश्च चित्ते क्लेशादिमल-
वियुक्ते शुद्धे विभवत्येष उक्त आत्मा विशेषेण स्वनाऽऽत्मना विभवत्या-
त्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः
कामयते यांश्च कामान् । तं तं लोकं जयते
तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि तृतीयमुण्डके

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

बौद्धादेश्चिन्तादौ चेतनत्वभ्रमदर्शनाच्चित्तं स्वस्मिन्संसर्गिणि च चैतन्याभिव्यञ्जकत्वे स्वभा-
वत एव योग्यम् । ततश्चित्ते परमात्मनोऽभिव्यक्तिसंभवाच्चेतसा ज्ञेयत्वमुच्यत इति संभाव-
नार्थमाह—प्राणैः सहेन्द्रियैश्चित्तमिति । ओतं चैतन्येन सर्वस्य तर्हि चित्ते
किमिति ब्रह्म स्वत एवापरोक्षं न भवतीत्यत आह—यस्मिंश्च चित्त इति ॥ ९ ॥

यएवमुक्तलक्षणं सर्वात्मानमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्तस्य सर्वात्मत्वादेव सर्वावाप्तिलक्षणं फलमाहे । यं यं लोकं पित्रादिलक्षणं मनसा संवि-
माति संकल्पयति मह्यमन्यस्मै वा भवेदिति विशुद्धसत्त्वः क्षीणक्लेश
आत्मविन्निर्मलागतःकरणः कामयते यांश्च कामान्प्रार्थयते मोगांस्तं
तं लोकं जयते प्राप्नोति तांश्च कामान्संकल्पितान्मोगान् । तस्माद्विदुषः
सत्यसंकल्पत्वादात्मज्ञमात्मज्ञानेन विशुद्धान्तःकरणं ह्यर्चयेत्पूजयेत्पादप्र-
क्षालनशुश्रूषानमस्कारादिभिर्भूतिकामो विभूतिमिच्छुः । ततः पूजार्हं
एवासौ ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥१॥

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं
भाति शुभ्रम् । उपासते पुरुषं ये ह्यका-
मास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥

यस्मात्स धेव जनातीत्येतद्यथोक्तलक्षणं ब्रह्म परममुत्कृष्टं धाम
सर्वकामानामाश्रयमास्पदं यत्र यस्मिन्ब्रह्मणि धाम्नि विश्वं समस्तं
जगन्निहितमर्पितं यच्च स्वेन ज्योतिषा भाति शुभ्रं शुद्धम् । तमप्येवमा-
त्मज्ञं पुरुषं ये ह्यकामा विभूतितृष्णावर्जिता मुमुक्षवः सन्त उपासते
परमिव सेवन्ते ते शुक्रं नृबीजं यदेतत्प्रसिद्धं शरीरौषधीन्कारणमतिवर्त-
न्त्यतिगच्छन्ति धीरा धीमन्तो न पुनर्योनिं प्रसर्पन्ति “न पुनः क्वचिदति
करोति” इतिश्रुतेः । अतस्तं पूजयेदित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जा-
यते तत्र तत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्मन-
स्त्विहैव सर्वं प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

मुमुक्षोः कामत्याग एव प्रधानं साधनमित्येतद्दर्शयति । कामान्यो
दृष्टादृष्टेष्टविषयान्कामयते मन्यमानस्तद्गुणांश्चिन्तयानः प्रार्थयते स तैः
कामभिः कामैर्धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतुभिर्विषयेच्छारूपैः सह जायते तत्र तत्र ।
यत्र यत्र विषयप्राप्तिनिमित्तं कामाः कर्मसु पुरुषं नियोजयन्ति तत्र तत्र

सगुणविद्याफलमपि निर्गुणविद्यास्तुतये प्ररोचनार्थमुच्यते—यं यमिति ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

॥ १ ॥

१ ग. ड. च. झ. °मिच्छतः । त° । अ. ज. °मिच्छंस्ततः । २ क. °नरतु इहै° ।
३ ग. ड. च. झ. °वृष्टवि° । ४ ख. ज. न्तयमानः । ५ ग. ड. च. झ. अ. °लमिति नि° ।

तेषु तेषु विषयेषु तैरिष कामैर्वदितो जायते । यस्तु परमार्थतत्त्वविज्ञाना-
दपर्याप्तकाम आत्मकामत्वेन परि समन्तत आत्ताः कामा यस्य तस्य
पर्याप्तकामस्य कृतात्मनोऽविद्यालक्षणादपररूपादपनीय स्वेन घरेण
रूपेण कृत आत्मा विद्यया यस्य तस्य कृतात्मनस्त्विहैव तिष्ठत्येव शरीरे
सर्वे धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतवः प्रविलीयन्ति विलयमुपयान्ति नश्यन्तीत्यर्थः ।
कामास्त्रज्जन्महेतुविनाशान्न जायन्त इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न
बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्त-
स्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥ ३ ॥

यद्येवं सर्वलाभात्परम आत्मलामस्तलामाय प्रवचनादय उपाया बाहु-
ल्येन कर्तव्या इति प्राप्त इदमुच्यते । योऽयमात्मा व्याख्यातो यस्य लामः
परः पुरुषार्थो नासौ वेदशास्त्राभ्ययनबाहुल्येन प्रवचनेन लभ्यः । तथा
न मेधया ग्रन्थार्थधारणशक्त्या । न बहुना श्रुतेन नापि भूयसा श्रवणेने-
त्यर्थः । केन तांहे लभ्य इत्युच्यते । यमेव परमात्मानमेवैष विद्वान्वृ-
णुते प्राप्तुमिच्छति तेन वरणेनैष परमात्मा लभ्यो नान्येन साधनान्त-
रेण । नित्यलब्धस्वभावत्वात् । कीदृशोऽसौ विदुष आत्मलाम इत्युच्यते ।
तस्यैष आत्माऽविद्यासंछन्नां स्वां परां तनुं स्वात्मतत्त्वं स्वरूपं विवृणुते

परमार्थतत्त्वविज्ञानादिति । विषयेषु यथास्थितदोषदर्शनात्पर्याप्तकामः क्षीणरागो
विरुद्धलक्षणयाऽऽत्मकामस्याऽऽत्मबुभुत्सयैव वशीकृतचित्तस्य विषयेभ्यः कामा निवृत्ता एव
भवन्तीत्यर्थः सामर्थ्यादिवगम्यते । स्वहेतुविनाशात्पुनः कामा न जायन्त इति जातानां
ज्ञानं विनाऽपि क्षयसंभवादित्यर्थः ॥ २ ॥

न बहुना श्रुतेनेति । उपनिषद्विचारव्यतिरिक्तेनेत्यर्थः । तेन वरणेनेति कथं
व्याख्यातं यत्तदोर्भिन्नार्थत्वं साधनविषयायाः प्रस्तुतत्वादित्यर्थं ब्रूमः । परमात्माऽस्मी-
त्यभेदानुसंधानं वरणम् । तेन वरणेनैष आत्मा लभ्यो भवति । बहिर्मुखेन (ण) तु शतशोऽपि
श्रवणादौ क्रियमाणे न लभ्यते । अतः परमात्माऽस्मीत्यभेदानुसंधानं परमात्मभजनं
पुरस्कृत्यैव श्रवणादि संपादनीयमिति भावः । अथवाऽयमेव परमात्मानं वृणुते तेन पर-
मात्मना मुमुक्षुरूपव्यवस्थितेन श्रवणेनाभेदानुसंधानलक्षणेन प्रार्थनेन कृत्वा लभ्यः पर-

प्रकाशयति प्रकाश इव घटादिविद्यायां सत्यामाविर्भवतीत्यर्थः । तस्मा-
द्वन्यत्यागेनाऽऽत्मलाभप्रार्थनैवाऽऽत्मलाभसाधनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्त-
पसो वाऽप्यलिङ्गात् । एतैरुपायैर्यतते यस्तु
विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

आत्मप्रार्थनासहायभूतान्येतानि च साधनानि बलाप्रमादतपांसि
लिङ्गयुक्तानि संन्याससहितानि । यस्मादयमात्मा बलहीनेन बलप्रहीणे-
नाऽऽत्मनिष्ठाजनितवीर्यहीनेन न लभ्यो नापि लौकिकपुत्रपश्वादिविष-
यसङ्गनिमित्तप्रमादात् । तथा तपसो वाऽप्यलिङ्गालिङ्गरहितात् । तपोऽत्र-
ज्ञानम् । लिङ्गं संन्यासः संन्याससहिताज्ज्ञानान्न लभ्यत इत्यर्थः । एतैरु-
पायैर्बलाप्रमादसंन्यासज्ञानैर्यतते तत्परः सन्प्रयतते यस्तु विद्वांस्विवेक्या-
त्मवित्तस्य विदुष एष आत्मा विशते संप्रविशति ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो धीत-
रागाः प्रशान्ताः । ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य
धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्ति ॥ ५ ॥

कथं ब्रह्म संविशत इत्युच्यते । संप्राप्य समवगम्येनमात्मानमृषयो
दर्शनवन्तस्तेनैव ज्ञानेन तृप्ता न बाह्येन तृप्तिसाधनेन शरीरोपचयकार-
णेन । कृतात्मानः परमात्मस्वरूपेणैव निष्पन्नाऽऽत्मानः सन्तः । धीतरागाः
विगतरागादिदोषाः । प्रशान्ता उपरतेन्द्रियः । त एवंभूताः सर्वगं सर्व-
व्यापिनमाकाशवत्सर्वतः सर्वत्र प्राप्य नोप्याधिपरिच्छिन्नैकदेशेन । किं
तर्हि तद्ब्रह्मैवाद्द्वयमात्मत्वेन प्रतिपद्य धीरा अत्यन्तविवेकिनो युक्तात्मानो
नित्यसमाहितस्वभावाः सर्वमेव समस्तं शरीरपातकालेऽप्याविशन्ति
मिन्ने घटे घटाकाशवद्विद्याकृतोपाधिपरिच्छेदं जहति । एवं ब्रह्म-
विदो ब्रह्मधाम प्रविशन्ति ॥ ५ ॥

मात्मैव मुमुक्षुरूपव्यवस्थित इत्यभेदानुसंधानेनैव लभ्यो न कर्मणेत्यर्थः ॥ ३ ॥

धीर्यमिति [मत्र] मिथ्याज्ञानानभिभाव्यतालक्षणोऽतिशयः । अलिङ्गादिति । कथम् ।
इन्द्रजनकगार्गीप्रभृतीनामप्यात्मलाभश्रवणात् । सत्यम् । संन्यासो नाम सर्वत्यागात्मकस्ते-
षामपि स्वस्वाभिमानाभावादस्येवाऽऽन्तरः संन्यासो बाह्यं तु लिङ्गमविवक्षितम् “ न लिङ्गं
धर्मकारणम् ” इति स्मरणात् ॥ ४ ॥ ५ ॥

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगा-
यतयः शुद्धसत्त्वाः ते ब्रह्मलोकेषु परान्त-
काले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

किंच वेदान्तजनितविज्ञानं वेदान्तविज्ञानं तस्यार्थः परमात्मा विज्ञेयः
सोऽर्थः सुनिश्चितो येषां ते वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः । ते च संन्या-
सयोगात्सर्वकर्मपरित्यागलक्षणयोगात्केवलब्रह्मनिष्ठास्वरूपाद्योगाद्यतयो
यतनशीलाः शुद्धसत्त्वाः शुद्धं सत्त्वं येषां संन्यासयोगात्ते शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोकेषु । संसारिणां ये मरणकालास्ते परान्तास्तानपेक्ष्य मुमु-
क्षूणां संसारावसाने देहपरित्यागकालः परान्तकालस्तस्मिन्परान्तकाले
साधकानां बहुत्वाद्ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक एकोऽप्यनेकवद्दृश्यते प्राप्यते
वा । अतो बहुवचनं ब्रह्मलोकेष्विति ब्रह्मणीत्यर्थः । परामृताः परममृ-
तममरणधर्मकं ब्रह्माऽऽत्मभूतं येषां ते परामृता जीवन्त एव ब्रह्मभूताः
परामृताः सन्तः परिमुच्यन्ति परि समन्तात्प्रदीपनिर्वाणवद्घटाकाशवच्च
निवृत्तिमुपयान्ति । परिमुच्यन्ति परि समन्तान्मुच्यन्ते सर्वे न देशान्तरं
गन्तव्यमपेक्षन्ते ।

“ शकुनीनामिवाऽऽकाशे जले वारिचरस्य च ।

पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानवतां गतिः ” ॥

“ अनध्वगा अध्वसु पारयिष्णवः ” इति श्रुतिस्मृतिभ्यो देशपरि-
च्छिन्ना हि गतिः संसारविषयैव । परिच्छिन्नसाधनसाध्यत्वात् । ब्रह्म
तु समस्तत्वान्न देशपरिच्छेदेन गन्तव्यम् । यदि हि देशपरिच्छिन्नं ब्रह्म
स्यान्मूर्तद्रव्यवदाद्यन्तवदन्याश्रितं सावयवमनित्यं कृतकं च स्यात् । न
त्वेवंविधं ब्रह्म भवितुमर्हति । अतस्तत्प्राप्तिश्च नैव देशपरिच्छिन्ना
भवितुं युक्ता । अपि चाविद्यादिसंसारबन्धापनयनमेव मोक्षमिच्छन्ति
ब्रह्मविदो न तु कार्यभूतम् ॥ ६ ॥

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे

प्रति देवतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्च

आत्मा परेऽव्यये सर्वे एकी भवन्ति ॥७॥

नेष्कर्म्मसाहित्यं तु विवक्षितं प्रदीपस्य वर्तिकृतावच्छेदध्वंसे यथा तेजःसामान्यतापत्ति-
स्तद्वदित्याह—प्रदीपनिर्वाणवदिति । पदं पादन्यासप्रतिबिम्बं न दृश्येताभावादेवे-
त्यर्थः । अध्वस्विति । संसाराध्वनां पारयिष्णवः पारयितुं समापयितुमिच्छन्तीति समा-
प्तिकामा अनध्वगा भवन्तीत्यर्थः । तर्कतोऽपीहैव मोक्षो वक्तव्य इत्याह—देशपरिच्छि-
न्ना हीत्यादिना ॥ ६ ॥

किंच मोक्षकाले या वेहारम्भिकाः कलाः प्राणाद्यास्ताः स्वां स्वां प्रतिष्ठां गताः स्वं स्वं कारणं गता भवन्तीत्यर्थः । प्रतिष्ठा इति द्वितीयाबहुवचनम् । पञ्चदश पञ्चदशसंख्याका या अन्त्यप्रश्नपरिपठिताः प्रसिद्धा देवाश्च देहाश्रयाश्चक्षुरादिकरणस्थाः सर्वे प्रति देवतास्वादि-त्यादिषु गता भवन्तीत्यर्थः । यानि च मुमुक्षुणा कृतानि कर्माण्यप्रवृत्त-फलानि प्रवृत्तफलानामुपभोगेनैव क्षीयमाणत्वाद्विज्ञानमयश्चाऽऽत्माऽ-विद्याकृतबुद्ध्याद्युपाधिमात्मत्वेन मत्वा जलादिषु सूर्षादिप्रतिबिम्बव-दिह प्रविष्टो वेहभेदेषु कर्मणां तत्फलार्थत्वात्सह तेनैव विज्ञानमयेनाऽऽ-त्मना । अतो विज्ञानमयो विज्ञानप्रायः । त एते कर्माणि विज्ञानमय-श्चाऽऽत्मोपाध्यपनये सति परेऽव्ययेऽनन्तेऽक्षये ब्रह्मण्याकाशकल्पेऽजेऽज-रेऽमृतेऽमयेऽपूर्वेऽनपरेऽनन्तरेऽबाह्येऽद्वये शिवे शान्ते सर्व एकी भवन्त्यवि-शेषतां गच्छन्त्येकत्वमापद्यन्ते जलाद्याधारापनय इव सूर्यादिप्रतिबिम्बाः सूर्ये घटाद्यपनय इवाऽऽकाशे घटाद्याकाशाः ॥ ७ ॥

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपा
द्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

किंच यथा नद्यो गङ्गाद्याः स्यन्दमाना गच्छन्त्यः समुद्रे समुद्रं प्राप्या-स्तमदर्शनमविशेषात्मभावं गच्छन्ति प्राप्नुवान्ते नाम च रूपं च नाम-रूपे विहाय हित्वा तथाऽविद्याकृतनामरूपाद्विमुक्तः सन्विद्वान्परादक्षरा-त्पूर्वाक्तात्परं दिव्यं पुरुषं यथोक्तलक्षणमुपैत्युपगच्छति ॥ ८ ॥

स्वाः प्रतिष्ठाः प्रति गता भवन्तीति भूतांशानां भौतिकानां च महाभूतेषु लयो दर्शितः । अन्त्यप्रश्नेति । ब्राह्मणग्रन्थे षष्ठप्रश्ने प्राणाद्या याः कलाः पठिता इत्यर्थः । मायामयमहा-भूतानामंशावष्टब्धेर्जीवाविद्यामयभूतसूक्ष्मैः प्रातिस्विकैरदृष्टसहकृतैः प्रातिस्विकाः प्राणाद्य आरभ्यन्ते । ते च कर्माक्षितैर्देवैः सूर्यादिभिरधिष्ठीयन्ते । कर्मणो भोगेनावसाने ते देवाः स्वस्थानं गच्छन्ति । यच्च प्रातिस्विकं स्वाविद्याकार्थं तच्च सर्वं ब्रह्मैव संपद्यत इत्याह— यानि चेत्यादिना ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति
नास्याब्रह्मवित्कुले भवति । तरति शोकं तरति
पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥

ननु श्रेयस्यनेके विघ्नाः प्रसिद्धा अतः क्लेशानामन्यतमेनान्येन वा
देवादिना च विघ्नितो ब्रह्मविदप्यन्यां गतिं मृतो गच्छति न ब्रह्मैव ।
न । विद्ययैव सर्वप्रतिबन्धस्यापनीतत्वात् । अविद्याप्रतिबन्धमात्रो हि
भोक्षो नान्यः प्रतिबन्धः । नित्यत्वादात्मभूतत्वाच्च ॥ तस्मात्स कः
कश्चिद्ध वै लोके तत्परमं ब्रह्म वेद साक्षादहमेवास्मीति स नान्यां गतिं
गच्छति । देवैरपि तस्य ब्रह्मप्राप्तिं प्रति विघ्नो न शक्यते कर्तुम् । आत्मा
ह्येषां स भवति । तस्माद्ब्रह्म विद्वान्ब्रह्मैव भवति । किंच नास्य बिदु-
षोऽब्रह्मवित्कुले भवति । किंच तरति शोकमनेकेष्टवैकल्यनिमित्तं मानसं
संतापं जीवन्नेवातिक्रान्तो भवति । तरति पाप्मानं धर्माधर्माख्यं गुहा-
ग्रन्थिभ्यो हृदयाविद्याग्रन्थिभ्यो विमुक्तः सन्नमृतो भवतीत्युक्तमेव
भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादि ॥ ९ ॥

तदेतदृचाभ्युक्तम्—क्रियावन्तः श्रोत्रिया
ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकैर्षिं
श्रद्धयन्तः । तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत
शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यासंप्रदानविध्युपप्रदर्शनेनोपसंहारः क्रियते । तदेतो
द्विद्यासंप्रदानविधानमृचा मन्त्रेणाभ्युक्तमभिप्रकाशितम् । क्रियावन्तो-
यथोक्तकर्मानुष्ठानयुक्ताः । श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा अपरस्मिन्ब्रह्मण्यभियुक्ताः
परब्रह्म बुभुत्सवः स्वयमेकैर्षिकैर्षिनामानमग्निं जुह्वते जुह्वति श्रद्धयन्तः

॥ ९ ॥

एतद्ग्रन्थद्वारकविद्याप्रदानेऽयं विधिराथर्वणिकानामिति प्रकृतपरामर्शकादेतच्छब्दादवग-
म्यते । ग्रन्थद्वारेण विद्यायाः प्रकृतत्वसंभवान्न सर्वत्र ब्रह्मविद्यासंप्रदानमिति सूचयन्नाह—

अद्धानाः सन्तो ये तेषामेव संस्कृतात्मनां पात्रमूतानामेतां ब्रह्मविद्यां
वदेत ब्रूयाच्छिरोव्रतं शिरस्यग्निधारणलक्षणम् । यथाऽथर्वणानां वेदव्रतं
प्रसिद्धम् । यैस्तु यैश्च तच्चीर्णं विधिवद्यथाविधानं तेषामेव च ॥ १० ॥

तदेत्सत्यमषिरङ्गिराः पुरोवाच नैत-
दचीर्णव्रतोऽधीते । नमः परमऋ-
षिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ।

इत्यथर्ववेदीया मुण्डकोपनिषत्समाप्ता ॥

तदेतदक्षरं पुरुषं सत्यमृषिरङ्गिरा नाम पुरा पूर्वं शौनकाय विधिव-
दुपसन्नाय पृष्टवत उवाच । तद्ब्रूयन्तोऽपि तथैव श्रेयोर्थिने मुमुक्षवे
मोक्षार्थं विधिवदुपसन्नाय ब्रूयादित्यर्थः । नैतन्नूत्थरूपमचीर्णवतोऽच-
रितव्रतोऽप्यधीते न पठति । चीर्णव्रतस्य हि विद्या फलाय संस्कृता
भवतीति । समाप्ता ब्रह्माविद्या सा येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्यक्रमेण
संप्राप्ता तेभ्यो नमः परमऋषिभ्यः । परमं ब्रह्म साक्षाद्ब्रूयन्तो ये ब्रह्मा-
दयोऽवगतवन्तश्च ते परमर्षयस्तेभ्यो भूयोऽपि नमः । द्विर्ध्वचनमेत्याद-
रार्थं मुण्डकसमाप्त्यर्थं च ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्भोविन्दमगवरूपज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचा-
र्यस्य श्रीमच्छंकरगवतः कृतावाथर्वणमुण्डको-
पनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥

एतां ब्रह्मविद्यां वदेतेति ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दज्ञानविरचितं मुण्डकोपनि-
षद्भाष्यव्याख्यानं समाप्तम् ॥

अथ नारायणविरचिता मुण्डकोपनिषद्दीपिका ।

नारायणपदद्वंद्वं नारायणपरायणः ॥

नरं नारायणं नत्वा नरो नारायणाह्वयः ॥ १ ॥

आथर्वणरहस्येषु नानाशाखान्वितेषु च ॥

तनुते तनुवाक्येन निगूढार्थप्रदीपिकाम् ॥ २ ॥ युगमम् ।

चीर्णं शिरोव्रतेऽध्वेयं तेन मुण्डकमुच्यते ॥

खण्डषट्कं त्रिमुण्डं च शौनकीयं श्रुतेः शिरः ॥ ३ ॥

तत्रोपनिषदां तावदनुबन्धचतुष्टयम् ॥

प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं गतिं दध्मो गुरुक्तितः ॥ ४ ॥

अत्र क्षुद्रोपनिषत्स्वष्टाविंशतिरथर्वशाखीयानि । तदुक्तमथर्वपरिशिष्टे-
 “ अष्टाविंशत्युपनिषदानि ब्रह्मवेदस्य । १ मुण्डाः । २ प्रश्नाः । ३ ब्रह्म-
 विद्या । ४ क्षुरिका । ५ चूलिका । ६ अथर्वशिरः । ७ अथर्वशिखा ।
 ८ गर्भोपनिषत् । ९ महोपनिषत् । १० ब्रह्मोपनिषत् । ११ प्राणाग्नि-
 होत्रम् । १२ नादबिन्दुः । १३ ब्रह्मबिन्दुः । १४ अमृतबिन्दुः । १५
 ध्यानबिन्दुः । १६ तेजबिन्दुः । १७ बोगशिखा । १८ योगतत्त्वम् । १९
 नीलरुद्रः । २० कालाग्निरुद्रः । २१ तापिनी । २२ एकदण्डी । २३
 संन्यासविधिः । २४ आरुणिः । २५ हंसः । २६ परमहंसः । २७ नारा-
 यणोपनिषदम् । २८ वैतथ्यं च ” इति । उपनिषज्ज्ञानताड्धर्पाद्ब्रह्मन्थोऽप्यु-
 पनिषदुच्यते । तस्य विषयो ब्रह्म प्रबोजनं मुक्तिः प्रयोजनेन विद्यायाः
 प्रकाश्यप्रकाशकलक्षणः संबन्धः । साधनश्चतुष्टयसंपन्नोऽधिकारी । साध-
 नानि यथा—इहामुत्रार्थफलभोगविरागो नित्वानित्यवस्तुविवेकः शम-
 दमादिसंपन्नुमुक्षुत्वं चेति । विद्यायाः सांप्रदायिकतावेदनायाऽऽख्यापि-
 कारूपमितिहासमाह—ब्रह्मा देवानामिति । ब्रह्मा विरञ्चिः ।

“ ब्रह्मा विरञ्चिद्विजयोऽर्कत्विकचन्द्रार्कयोगयोः ।

ब्रह्म प्रोक्तं तपोऽध्यात्मवेदजातिषु सूरिभिः ” इति विश्वः ।

देवा इन्द्रादयोऽध्यात्मम् । ब्रह्माऽऽत्मा । देवा वागादयः । प्रतिष्ठाऽऽ-
 श्रयः । सर्वविद्याभिव्यक्तिहेतुत्वात् । अथर्वशब्दोऽकारान्तो नान्तश्च ।
 प्राह कथितवान् । छन्दसि कालानियमः ॥ १ ॥

प्रवदेत प्रावदत् । अङ्गिरेऽङ्गिर्नाम्ने । सोऽङ्गिरा भारद्वाजाय भारद्वाज-
 गोत्राय सत्यवहनाङ्गे परा निर्गुणब्रह्मप्रतिपादिका । अवरा धर्माधर्मसा-

धनतत्फलगुणब्रह्मप्रतिपादिका । तयोः कर्मधारये परावरा ताम् । यद्वा—
यस्मात्परस्माद्वरेण प्राप्ता परावरा ताम् ॥ ३ ॥

विधिवदुपसन्नः समित्पाण्यादिधर्मणोपगतः ॥ २ ॥

द्वे विद्ये वेदितव्ये इति यत्तद्ब्रह्मविदो वदन्तीत्यन्वयः । तत्राऽऽह—
परा चैवापरा चेति । अपराऽवरेत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्वर्गादिफलसर्वज्ञानसाधनविषयाऽपरेत्याह—ऋग्वेद इत्यादिना ।

“पुराणन्यायभीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्वश”

इति स्मृत्युक्ताः । ब्रह्मवेदोऽथर्ववेदः । अथर्ववेद इत्येवं वा पाठः ।
इतिहासादीनि पञ्चाऽऽचार्यैर्न व्याख्यातानि तेन प्रक्षिप्तानीति गम्यते ।
अथ परेति । परा विद्या ब्रह्मसाक्षात्कारः । न तु तद्धेतुभूतो वाक्यसं-
र्भोऽपि परा विवक्षिता । अन्यथा ऋग्वेदादिबाह्यता न स्यात् । तथा हि
ब्रह्म प्राप्यते । तद्वाह—ययेति ॥ ५ ॥

अद्वैश्यं ज्ञानेन्द्रियाविषयमग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयम् । यद्वा । अद्वैश्य-
मदृश्यं चक्षुरविषयम् । ‘दृशिर् प्रेक्षणे’ ण्यत्, छान्दस ऋकारस्य रेभावः ।
अग्राह्यमिन्द्रियान्तराविषयम् । अगोत्रममूलम् । अचक्षुःश्रोत्रं ज्ञानेन्द्रि-
यरहितम् । अपाणिपादं कर्मेन्द्रियरहितम् । नित्यमविनाशि । विभुं
विविधं भवति प्राणिभेदेन । सर्वगतं व्यापकम् । परिपश्यन्ति धीरा यथा
सा परेत्यन्वयः । यदपेक्ष्य स्वामिन्नस्वामिन्नकार्यसृष्टिसंहारयोर्दृष्टान्ता
यथोर्णनामिरित्याद्यः पृथिवीपुरुषान्तास्त्रयः ॥ ६ ॥

ऊर्णनामिर्लूताकीटः । गृह्णत उपसंहरति । ओषधयः स्वामिन्नाः
सतो जीवतः केशलोमानि विजातीयानि ॥ ७ ॥

सृष्टौ क्रमनियमार्थं मन्त्रमाह—तपसेति । तपो ज्ञानं ‘यस्य ज्ञानमयं
तपः’ इत्युक्तेः । चीयते बहु स्यामितीक्षणवद्भवति । ब्रह्माक्षरम् । अन्न-
मध्याकृतं सर्वप्राणिसाधारणम् । प्राणो हिरण्यगर्भः प्राणान्मनः संकल्प-
विकल्पसंशयनिर्णयाद्यात्मकम् । मनसः सत्यं भूतपञ्चकम् । ततो लोका
लोकेभ्यः कर्माणि तेषु चामृतं मोगं विनाऽनश्वरं फलं जायते ॥ ८ ॥

उक्तमेवार्थमुपसंहाररूपेण द्वितीयो मन्त्र आह—य इति । सर्वज्ञः सामा-
न्यतो वेत्ता । सर्वविद्विशेषतो वेत्ता । ज्ञानमयं ज्ञानविकारं तपोऽनाया-
सलक्षणम् । ब्रह्म हिरण्यगर्भः । नाम देवदत्तादि । रूपं शुक्लादि । अन्नं
ब्रीह्यादि ॥ ९ ॥

इति श्रीनारायणविरचितार्थवेदीयमुण्डकोपनिषद्दीपिकायां प्रथम-

मुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अनयोर्विद्ययोर्विषयौ संसारमोक्षाविति वक्तुमुत्तरो ग्रन्थः । तत्र निर्वेदायापरविद्याविषयस्तावदुच्यते—तदेतत्सत्यमिति । सत्यमवितथं फला-
विसंवादि । किं तत्सत्यमत आह—मन्त्रेष्विति । मन्त्रेषु प्रकाशितानि
कर्माण्यग्निहोत्रादीनि कवयो वसिष्ठादयोऽपश्यन्दृष्टवन्ती यत्तदेतत्सत्य
मेकान्तपुरुषार्थसाधनत्वात् । यद्वा तदेतत्सत्यमित्यस्योपसंहारः । सत्यम-
बाध्यं त्रेतायामृग्यजुःसामसमूहे त्रेताख्ये युगे वा । बहुधा संततानि
कर्मिभिः क्रियमाणानि । अतो यूयं तान्नाचरथ निर्वर्तयथ नियतं नित्यं
सत्यकामा यथाभूतकर्मफलकामा एवन्तः । एष वो युष्माकं पन्था मार्गः ।
सुकृतस्य स्वयं निर्वर्तितस्य कर्मणः । लोके लोक्यते दृश्यते भुज्यते स लोकः
कर्मफलम् । निमित्ते सप्तमी । कर्मफलप्राप्तय एष वो मार्ग इत्यर्थः ॥१॥

कर्मप्रकारमाह—यदेति । लेलायते लोलं भवति चलत्याज्यभागाव-
न्तरेण बिनाऽग्निहोत्रे तद्भावात् । अन्यत्राऽऽज्यभागयोर्मध्य आवा-
पस्थान आहुतीः प्रतिपादयेत् । अनेकाहप्रयोगापेक्षयाऽऽहुतीरिति बहु-
वचनम् । तस्य च सम्भकरणं दुष्करं विपत्तिबहुलं चेति वैराग्याय ॥२॥

यस्येति । आग्रयणं शरदि बसन्ते च कर्तव्यः कर्मविशेषः । आसप्तमा-
निति । भूरादिसत्यान्तान्हिनस्ति । अप्राप्तिरेव लोकानां हिंसा । अथवा
लोकाः पितृपितामहप्रपितामहाः पुत्रपौत्रप्रपौत्राश्चाऽऽत्मना सह सप्त
तान्हिनस्ति संततिविच्छेदात् ॥ ३ ॥

विशेषविध्वर्धमग्नेः सप्त जिह्वा अनुबदति—कालीति ॥ ४ ॥

एतेष्वग्निजिह्वाभेदेषु षोऽग्निहोत्र्याचरते कर्माऽऽचरति । आददायन्,
आ इत्यस्य चरतिना संबन्धः । दैप् शोधने शत्रन्तः । आत्मनः सत्त्व-
शुद्धिं कुर्बन्कर्म करोतीत्यर्थः । अथवाऽनेकार्थाश्चेति दायतिरेव खण्डने
वर्तते हविःशकलानि कुर्वन् । आददायन्नादधाना यजमानमाहुतयो
वहन्तीत्याचार्या व्याषख्युः । आहुतयस्तं नयन्ति वहन्ति सूर्यस्य रश्मयो
भूत्वेति शेषः । क नषन्तीत्यत्राऽऽह—यत्रेति । देवानां पतिरिन्द्रः प्रजा-
पतिर्वा । आहुतीनां स्वरूपमाह—सूर्यस्येति । इत्थंभूते तुतीया । रश्मि-
रूपेण रविरश्मिरूपेण रविरश्मिरूपाः सत्यो वहन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कीदृश्यः । एह्येहीत्युक्त्वाऽऽहुतय आह्वयन्त्य इत्यर्थः । एवं प्रियां
वाचमभिवदन्त्य इत्यन्वयः । अर्चयन्त्यः पूजयन्त्यः । ब्रह्मलोकः स्वर्गः
प्रकरणात् ॥ ६ ॥

एतत्कर्मफलनिन्दां निर्वेदायाऽऽह—एवा हीति । ज्ञानरहिता इति शेषः ।

पुत्रा नावोऽथ च पुत्रो नश्यन्त्यनित्या इत्यर्थः । हि यस्मादेतेऽवृष्टा
अबलाः । अष्टादशोक्तं षोडशर्विजः पत्नी यजमानश्च तेषामुक्तं तत्सा-
ध्यमवरं केवलमन्ततो येषु यज्ञेषु कर्म वर्तते । यदुक्तम्—“सप्तदशावराश्चतु-
र्विंशतिपरमा ऋत्विजः” इति । यद्वा । अवरं हीनं ज्ञानरहितं श्रेयः श्रेयस्का-
रणं ये जना अभिनन्दन्ति मन्यन्ते । जरामृत्युं जरासहितं मृत्युम् ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरेऽविद्यारूप आवरणे स्वयं धीराः स्वयमेव धिय
ईशाः प्रेरका गुरुनिरपेक्षा जङ्घन्यमाना भृशं पीड्यमाना जरारोगाद्य-
नेकानर्थजातैः परियन्ति परितः स्वर्गनरकादौ यन्ति गच्छन्ति मूढा
अज्ञा अन्धेनैवाचेतनेन प्रकृतेन कर्मणा परियन्तीत्यन्वयः । यथाऽन्धा
इति दृष्टान्तस्तेषामपि विशेषणमन्धेनैव नीयमाना इति ॥ ८ ॥

धयमेव कृतार्था इत्यभिमानं कुर्वन्ति बाला अज्ञानिनः । यद्यस्मा-
देवं कर्मिणो न प्रवेदयन्ति तत्त्वं न जानन्ति रागात्कर्मफलरागामिभ-
वनिमित्तम् ॥ ९ ॥

इष्टापूर्तमिष्टं यागादि श्रौतं कर्म । पूर्तं स्मार्तं वापीकूपतडागादि । सुकृ-
तेन भूत्वा पुण्येनोत्पद्य शरीरं लब्ध्वा । अनुभूत्वेति पाठे तु सुकृते सति-
कर्मफलमनुभूय । छान्दसो ल्यबभावः । इमं लोकं मनुष्यलोकं हीनतरं वा
मनुष्यतोऽपि हीनं वा तिर्यङ्गनरकादिलक्षणं कर्मशेषवशेन विशन्ति ॥ १० ॥

वानप्रस्थसंन्यासिनोर्गृहस्थसाधूनां च विशेषमाह—तपःश्रद्धे इति । तपः
स्वाश्रमविहितं कर्म । श्रद्धा हिरण्यगर्भादिविषयास्तिक्यबुद्धिपूर्विका
विद्या । ते ये ह्युपवसन्त्यरपये तपःश्रद्धे श्रितास्तृतीयाश्रमिणो ये च
शान्ता उपरतकरणग्रामा विद्वांसो गृहस्थाश्च ज्ञानप्रधानाः सन्त उपव-
सन्ति मोगांस्त्वजन्ति । ये च भैक्षचर्यां चरन्तो यतय उपवसन्त्यपरि-
ग्रहा इत्यन्वयः । तेषां फलमाह—सूर्येति । सूर्यद्वारेणोत्तरेण पथा विरजाः
क्षीणपुण्यपापकर्माणः सन्तः । रजःशब्दोऽत्राकारान्तः । ते तत्र प्रयान्ति
यत्र सत्यलोकादौ स पुरुषः प्रथमजोऽव्ययात्माऽऽसंसारक्षयात् । एत-
दन्ताः संसारगतयोऽपरविद्यागम्याः ॥ ११ ॥

इदानीं साधयसाधनरूपात्संसारद्विरक्तस्य परस्यां विद्यायामधिकार-
प्रदर्शनार्थमाह—परीक्षेति । निर्वेदमायाद्वैराग्यं गच्छेदिति विधिः ।
धैराग्ये हेतुमाह—नास्तीति । कृतेन कर्मणाऽकृतो नित्यो लोको नास्ति ।
तद्विज्ञानार्थमकृतेनित्यब्रह्मज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् । अनेन स्वयं
धीरा इति परिहृतम् । समित्पाणिः पुनरुपनयनार्थम् । श्रोत्रियंश्छन्दोऽ-

धीते छन्दसः श्रोत्रभावो घंश्च प्रत्ययः । वाक्यार्थे वा एकं वचनं प्रव-
क्तारमित्यर्थः(?) । ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मैकाग्रचित्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

उपसन्नायोपगताय सम्यग्यथाशास्त्रं शमान्विताय बाह्येन्द्रियोपरमयु-
क्ताय येन विज्ञानेनाक्षरमद्रेश्यादिविशेषणं पुरुषं पूर्णं पुरिशयं वा सत्यं
परमार्थस्वभावं येन ज्ञानेन वेदं विजानाति तां ब्रह्मविद्यां तत्त्वतो यथा-
वत्प्रोवाच प्रब्रूयादित्यर्थः । आचार्यस्याप्ययं नियमो यद्ब्रूयायप्राप्तशिष्यस्य
निस्तारणमविद्याया इति भावः ॥ १३ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति नारायणविरचितमुण्डकोपनिषद्दीपिकायां प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

परविद्याविषयब्रह्मविज्ञानार्थं उत्तरो ग्रन्थः । अत्यन्तपरोक्षत्वात्कथं
नाम प्रत्यक्षवत्सत्यमक्षरं प्रपद्येरन्निति दृष्टान्तमाह—यथेति । हे सोम्य
सोममर्हति कोमलत्वादिति सोम्यः, सोमाद्यः । इदं शौनकेन प्रत्याङ्गि-
रसोक्तं संबोधनम् । बिस्फुलिङ्गा इत्यत्र 'स्फुरतिस्फुलत्योर्निनिबिभ्यः'
इत्यनेन वैकल्पिकत्वात्षत्त्वाभावः । भावा जीवादयः । जीवोत्पत्तिस्तु
घटाकाशस्येव महाकाशादौपाधिकी वेदितव्या ॥ १ ॥

दिव्यो द्योतनवान्स्वयंज्योतिष्वात् । दिवि स्वात्मनि भवो वा दिव्यः ।
अलौकिको वा दिव्यः । सह बाह्याभ्यन्तरेण वर्तते सबाह्याभ्यन्तरः । अजः
सर्वभावविकाराणां जनिमूलत्वात्तत्प्रतिषेधेन सर्वे भावविकारा जाय-
न्तेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यति चेति यास्कोक्ताः प्रतिषिद्धाः ।
यद्यपि देहाद्युपाधिभेददृष्टीनामविद्यावशाद्देहभेदेषु सप्राणः समनाः
सैन्द्रियः सविषय इव प्रत्यवभासते तलमलादिवाऽऽकाशं तथाऽपि तु स्वतः
परमार्थदृष्टीनामप्राणोऽक्रियाशक्तिरमनाः संकल्पादिज्ञानशक्तिरहितः ।
अनेन सर्वजीवधर्मरहित इत्युक्तं भवति । अत एव शुभ्रः शुद्धः । अक्ष-
रात्परतः परस्मादक्षरादव्यक्तं परः "अव्यक्तात्पुरुषः पूरः" इति मन्त्र-
वर्णात् ॥ २ ॥

कथं प्राणादयो न सन्तीत्यत्राऽऽह—एतस्मादिति । प्रलीयते चेत्पि द्रष्ट-
व्यम् । धारिणी दधात्यवश्यम् । 'आवश्यकाधमर्णयोर्णिनिः' ॥ ३ ॥

न केवलं सर्वजनिहेतुरपि तु सर्वमयश्चेत्याह—अग्निरिति । अग्निर्द्युलोकः
"असौ वाव लोको गौतमाग्निः" इति श्रुतेः । मूर्धाऽस्योत्तमाङ्गम् । यस्य
विवृता उद्घाटिताः प्रासिद्धा वेदा वाग्धृदयमन्तःकरणं विश्वं समस्तं
जगदस्य सर्वं ह्यन्तःकरणविकार एव जगत् । मनस्येव सुषुप्ते प्रलयदर्श-
नात् । जागरितेऽपि तत एवाग्निर्विस्फुलिङ्गवद्वि प्रतिष्ठानादस्य च

पद्भ्यां जाता पृथिवी । एष देवो विष्णुरनन्तः प्रथमः शरीरी त्रैलोक्यदे-
होपाधिः सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा सर्वभूतेषु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता
सर्वकरणात्मा ॥ ४ ॥

पञ्चाग्निद्वारेण च याः संसरन्ति प्रजास्ता अप्यस्मादेव पुरुषात्प्रजायन्त
इत्याह—तस्मादिति । तस्मात्पुरुषात्प्रजावस्थानविशेषरूपो द्युलोकोऽग्नि-
स्तस्य विशेषणं समिधो यस्य सूर्यः समिध इव समिधः । सूर्येण हि
द्युलोकः समिध्यते । ततो हि द्युलोकान्निष्पन्नात्सोमात्पर्जन्यो द्विती-
योऽग्निः संभवति । तस्माच्च पर्जन्यादोषधयः पृथिव्यां तृतीयाग्नौ संभ-
वन्ति । ओषधिभ्यः पुरुषाग्नौ हुताभ्य उपादानमूताभ्यः पुमानग्नौ रेतः
सिञ्चति योषितायां योषाग्नौ पञ्चमे स्त्रियामित्येवं क्रमेण बह्वीर्बह्व्यः
प्रजा ब्राह्मणाद्याः पुरुषात्परस्मात्संप्रसूताः समुत्पन्नाः ॥ ५ ॥

किंच कर्मसाधनानि फलानि च तस्मादेवेत्याह—तस्मादच इति । निय-
ताक्षरपादावसाना नियताक्षरपादा गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा मन्त्रा
ऋचः । साम पाञ्चमक्तिकं साप्तमक्तिकं च स्तोभादिगीतविशिष्टम् ।
अनियताक्षरपादावसानानि वाक्यरूपाणि यजूषि । दीक्षा मौञ्ज्यादिल-
क्षणा नियमविशेषाः । यज्ञाश्चायूपा अग्निहोत्रादयः । क्रतवः सयूपाः ।
अत एव शिष्टप्रयोगः क्रतुयज्ञाख्येभ्यश्चेति । दक्षिणाश्चैकगवाद्यपरिमित-
सर्वस्वान्ताः । संवत्सरः कालः । यजमानः कर्ता । लोकाः फलभूताः । ते
विशेष्यन्ते । सोमो यत्र येषु लोकेषु पवते पुनाति लोकान् । यत्र च सूर्य-
स्तपति । ते च दक्षिणोत्तरमार्गद्वयगम्या विद्वद्विद्वत्कर्तृफलभूताः ॥६॥

तस्मात्पुरुषाद्देवाः कर्माङ्गभूता बहुधा वस्वादिगणभेदेन सम्यक्प्रसूताः
साध्या देवविशेषा मनुष्याः कर्माधिकृताः पशवो ग्राम्या आरण्याश्च
वयांसि पक्षिणः प्राणापानौ मनुष्यादीनां जीवनं व्रीहियवौ हविरर्थौ ।
तपश्च कर्माङ्गं पुरुषसंस्कारलक्षणं स्वतन्त्रं च फलसाधनम् । श्रद्धाऽऽ-
स्तिक्यबुद्धिः । सत्यमनृतवर्जनं यथामूर्तार्थवचनं चापीडाकरम् । ब्रह्मच-
र्यमष्टाङ्गमैथुनवर्जनम् । विधिश्चेतिकर्तव्यता ॥ ७ ॥

किंच सप्त शीर्षण्याः प्राणास्तेषां च सप्तार्चिषो दीप्तयः स्वविषया-
वद्योतनानि ज्ञानानि तथा सप्त समिधः सप्त विषया विषयैर्हि समिध्यन्ते
प्राणाः सप्त होमास्तद्विषयविज्ञानानि “ यदस्य विज्ञानं तज्जुहोति ”
इति श्रुत्यन्तरात् । सप्तेमे लोका इन्द्रियस्थानानि । इमेग्रहणान्न बाह्याः ।
येषु चरन्ति प्राणा इति विशेषणाच्च । किं प्राणापानादयो नेत्याह—
गुहाशयाः प्राणा गुहायां शरीरे हृदये वा शरते स्वापकाल इति गुहा-

शया निहिताः स्थापिता धीत्रा सप्त सप्त प्रतिप्राणिभेदं शीर्षण्याः
सर्वरूपा बहुरूपाः ॥ ८ ॥

येन रसेन भूतैः पञ्चभिः स्थूलैः परिवेष्टितस्तिष्ठते तिष्ठति ह्यन्त-
रात्मा लिङ्गं सूक्ष्मशरीरं स ह्यन्तराले शरीरस्याऽऽत्मनश्चाऽऽत्मवद्भूतं त
इत्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

विश्वं सर्वं न विश्वं नाम पुरुषादन्यत्किञ्चिदस्ति । अतो यत्पृष्टं
“कस्मिन्नु मगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इति तदुत्तरितम् ।
पुरुषे ज्ञाते पुरुष एवेदं नान्यदस्तीति विज्ञातं भवतीति विश्वस्वरूपमाह ।
कर्म तपः । कर्माग्निहोत्रादि तपो ज्ञानं जडजडात्मकं जगद्ब्रह्म परासृत-
मेव ततोऽन्वत्कार्यस्य कारणाव्यतिरेकात् । एतज्जगदात्मकं ब्रह्म सर्वप्रा-
णिनां हृदि निहितमर्पितं यो वेद सोऽविद्याग्रन्थिमज्ञानवासनां विक्रि-
रति नाशयतीह जीवन्नेव न मृतः सन्हे सोम्य प्रियदर्शन ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अरूपं सदक्षरं केन प्रकारेण विज्ञेयमत आह—आविरिति । आविरा-
विर्भूतप्रकाशं संनिहितवागाद्युपाधिभिर्ज्वलति यतो गुहाचरं गुहायां
चरति हृदि चरति दर्शनश्रवणादिप्रकारैः । महत्सर्वमहत्त्वात् । पदं पद्यते
सर्वेणेति सर्वपदार्थास्पष्टत्वात् । कथं महत्पदमित्यत आह—अत्रैतदिति ।
अर्पितं संनिवेशितं रथनामाबिवाराः । एजच्चलत्पक्षयादि । प्राणन्मनुष्य-
पश्वादि निमिषन्निमेषादिक्रियावत् । चकारादनिमिषञ्च यत्तदत्रैव
ब्रह्मणि समर्पितमेतदास्पदं सर्वस्य जानथ हे शिष्या अवगच्छत ।
सदसन्मूर्तामूर्तं स्थूलसूक्ष्मं तदव्यतिरेकेण तयोरभावाद्यत्पजानां विज्ञाना-
दैन्द्रियकज्ञानात्परं दूरे वर्तते पराश्चि खानीति श्रुतेः । वरिष्ठमतिशये-
नोरु ॥ १ ॥

यद्विचिमद्दीप्तिमत् । अविशब्द इकारान्तः । अणुभ्योऽणु स्थूलधिया-
मगम्यत्वात् । लोका भूरादयो लोकिनो मनुष्यादयः । स प्राण इत्यादि ।
अन्तश्चैतन्यो हि प्राणेन्द्रियसंघातः प्राणस्य प्राणमिति श्रुत्यन्तरात् ।
यत्प्राणादीनामन्तश्चैतन्यमक्षरं तत्सत्यमवितथं तद्वेन्द्रव्यं मनसा भावयि-
तव्यमित्यर्थः । हे सोम्य सोमाद्यश्छन्दसि ‘सोममर्हति यः’ इति सूत्रेण ।
विद्धि विद्धं कुर्वक्षरे चेतः समाधत्स्व ॥ २ ॥

कथं वेन्द्रव्यमत आह—धुरिति । औपनिषद्मुपनिषत्सु भवं ज्ञानमुपा-
सानिहितं संततामिध्यानेन तनूकृतं बुद्धिलक्षणं संघेयीत संधानं कुर्यात् ।

आयम्याऽऽकृष्य सेन्द्रियमन्तःकरणं स्वविषयाद्विनिवर्त्य लक्ष्य एवाऽऽव-
र्जितं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

यदुक्तं धनुरादि तदाह—प्रणव इति । धनुर्यथा शरस्य लक्ष्ये प्रवेशकारणं
तथाऽऽत्मशरस्याक्षरे लक्ष्ये प्रवेशकारणमभ्यस्यमान ओंकारः । अयं मन्त्रो
ध्यानबिन्दौ चाऽऽघ्नतः । आत्मा जलसूर्यकादिवदिह प्रविष्टो देहे सर्वबौ-
द्धप्रत्ययसाक्षी ब्रह्म पूर्वाक्तमक्षरमप्रमत्तेन बाह्यविषयोपलब्धितृष्णाप्रमा-
द्वर्जितेन सर्वतो न्निरक्तेन जितेन्द्रियेणैकाग्रचित्तेन ब्रह्म लक्ष्यं वेद्भ्यं
वेधनादूर्ध्वं शरवत्तन्मयो भवेत् । यथा शरस्य लक्ष्यैकात्मत्वं फलं
भवति तथा देहाद्यात्मप्रत्ययतिरस्कारेणाक्षरैकात्मत्वं फलमापादयेदि-
त्यर्थः । लक्ष्यं सर्वगतं चैवेत्यादि, ऋग्धनुर्यजुर्वाणेनेत्यादि च मन्त्रद्वयं
क्वचिदार्यपाठे दृश्यते न सर्वत्रेति न शिष्टैर्व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वात्पुनः पुनर्वचनं सुलक्षणार्थमित्यभिप्रायेणाऽऽह
यस्मिन्निति । ओतं समर्पितं प्राणैर्वागादिभिः करणैर्जानथ जानीत हे
शिष्या आत्मानं प्रत्यक्स्वरूपं ज्ञात्वाऽन्या वाचोऽपरविद्यारूपा विमुञ्चथ
परित्यजत । यतोऽमृतस्यैष सेतुर्मोक्षस्य सेतुरिव सेतुः संसारमहोदधेरु-
त्तरणहेतुत्वात्तमेव विदित्वेति श्रुत्यन्तरात् ॥ ५ ॥

संहताः संप्रविष्टाः । यत्र यस्मिन्हृदये नाड्यस्तत्रेति शेषः । स एष
प्रकृत आत्मा चरते चरत्यन्तर्हृदयमध्ये जायमान इव जायमानोऽन्तःक-
रणोपाध्यनुविधायित्वात् । वदन्ति च लौकिका हृष्टो जातो मुग्धो जात
इति । ओमित्येवमोंकारालम्बनाः सन्तो ध्यायथ चिन्तयत पाराय पर-
कूलाय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

संसारमहोदधिं तीर्त्वा यो गन्तव्यः परविद्याविषयः स कस्मिन्प्रति-
ष्ठित इत्यत आह—यः सर्वज्ञ इति । सर्वं विन्दति लभते सर्ववित्सामान्य-
विशेषभावेन वा वेदनम् । दिव्ये सर्वबुद्धिप्रत्ययद्योतके ब्रह्मपुरे ब्रह्मण-
श्चैतन्यस्य स्थाने हृदयपुण्डरीके व्योम्न्याकाशे पुण्डरीकमध्यस्थे प्रति-
ष्ठित उपलभ्यः । मनोमयो वृत्तिभिरेव विभाव्य इति । मनउपाधित्वात्प्रा-
णशरीरनेता प्राणानां शरीरान्तरं प्रति प्रापकः । प्रतिष्ठितोऽन्ने प्रत्यहं
भुज्यमानेऽन्नेन विना वेहत्यागात् । हृदयं बुद्धिं पुण्डरीकच्छिद्रे संनि-
धाय समवस्थाप्य हृदयावस्थानेन ह्यात्मनः स्थितिरन्ने तदात्मतत्त्वं
विशिष्टेन शास्त्राचार्योपदेशजनितेन ज्ञानेन शमदमध्यानवैराग्यसंस्कृतेन
परि सर्वतः पूर्णं पश्यन्पुपलमन्ते धीरा विवेकिनः ॥ ७ ॥

अस्य परमात्मज्ञानस्य फलमाह—मिद्यत इति । हृदयग्रन्थिरविद्यावासनाप्रचयो बुद्ध्याश्रयः “ कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ” इति श्रुत्यन्तरात् । कर्माणि प्राक्तनान्यप्रवृत्तफलानि न स्वतज्जन्मारम्भकारीणि प्रवृत्तफलत्वात् । परावरे परं च कारणात्मनाऽवरं च कार्यात्मना । तस्मिन्साक्षाद्ब्रह्मस्मीति दृष्टे संसारकारणोच्छेदान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य संक्षेपाभिधायका उत्तरे मन्त्रास्त्रयोऽपि । हिरण्यमे ज्योतिर्मये बुद्धिज्ञानप्रकाशे पर उत्कृष्टे परमात्मस्वरूपोपलब्धिस्थानत्वात् । कोशे कोशतुल्ये पुण्डरीके विरजमविद्यादोषरजोमलवर्जितं निष्कलं निरवयवमत एव शुभ्रं ज्योतिरग्न्यादीनामपि प्रकाशकमेवंविधं यत्तदात्मविदस्तादात्म्यप्रत्ययानुसारिणो नेतरे बाह्यप्रत्ययानुसारिणः—अत्र “ न तत्र चन्द्रार्कवपुः प्रकाशते ” इति क्षेपको मन्त्रस्तस्यार्थः । प्रकाशते मासकं भवति । न वान्ति वाता व्यापारं न कुर्वन्ति । देवता न यान्ति देवानामप्यगम्यम् ॥ ९ ॥

यत्र स्वरूपे भूतिभावना यज्ञफलप्रज्ञा तत्कथं ज्योतिषां ज्योतिरत आह—न तत्रेति । माति प्रकाशयति । तस्य स्वतःप्रकाशनसामर्थ्याभावात् । यथा जलोलमुकाद्यग्निसंयोगाद्ग्नं दहन्तमनुब्रूहति न स्वतस्तत्तस्यैव भासा दीप्त्या सर्वमिदं सूर्यादि जगद्विमाति । यत एवं तदेव ब्रह्म माति मासयति कार्यगतेन विविधेन भासाऽतस्तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वमवगम्यते । नहि स्वतोऽविद्यमानभासनमन्यस्य कर्तुं शक्नोति । घटादीनामन्यावभासकत्वादर्शनात् । भासरूपाणां त्वादित्यादीनां तद्दर्शनात् ॥ १० ॥

प्रतिपादितमक्षरं निगमनस्थानीयेन मन्त्रेण पुनरुपसंहरति—ब्रह्मैवेति । प्रसृतं प्रगतं नामरूपवदवभासमानमित्यर्थः । किं बहुना ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं ब्रह्म वरिष्ठमुरुतमम् । अब्रह्मप्रत्ययः सर्वोऽविद्यामात्रो रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययो ब्रह्मैवैकं परमार्थसत्यमिति वेदानुशासनम् ॥ ११ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति नारायणविरचितायां मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

परा विद्योक्ता यया तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यमधिगम्यते । यदधिगमे हृदयग्रन्थ्यादिसंसारकारणस्याऽऽस्त्यन्तिको विनाशः स्यात् । तद्दर्शनोपायश्च योगो धनुराद्युपादानकल्पनयोक्तः । अथेदानीं तत्सहकारीणि सत्यादिसाधनानि वक्तव्यानीति तदर्थमुत्तरारम्भः । प्राधान्येन तत्स्वनिर्धारणं नास्त्यन्तदुःखग्राह्यत्वात्कृतमपि प्रकारान्तरेण क्रियते तत्र सूत्र-

भूतो मन्त्रः परोऽयमुपन्यस्यते—द्वा सुपर्णेति । औविमक्तेरात्वं छान्दसम् । द्वौ सुपर्णौ सहैव सर्वदा युक्तौ सखायौ समानाख्यानौ समानाभिव्यक्ति-कारणौ तावेवंभूतौ समानमविशेषमुपलब्ध्याधिष्ठानतयैकं वृक्षमुच्छेदसा-मान्याच्छरीरम् । ओत्रश्चू छेदने । परिष्वज्जाते परिष्वक्तवन्तौ सुपर्णा-विवैकवृक्षं फलोपभोगार्थम् । तयोर्मध्येऽन्य एकोऽविद्याकामकर्मवासना-श्रयलिङ्गोपाधिरात्मा पिप्पलं कर्मफलं स्वादु प्रियमच्युपमुङ्केऽविवेकतः । नाश्रन्ननश्रन्नन्य ईश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो यः सर्वज्ञः सर्वस-त्त्वोपाधिरीश्वरो नाश्राति । प्रेरयिता ह्यसावुभयोर्भोज्यमोक्त्रोर्नित्यसा-क्षित्वसत्तामात्रेण सन्नभिचाकशीति पश्यत्येव केवलम् । दर्शनमात्रं हि तस्य प्रेरयितृत्वं राजवत् ॥ १ ॥

समने तत्रैव वृक्षे पुरुषो भोक्ता जीवो निमग्नो निश्चयेन मग्नोऽला-क्षुरिव सामुद्रे जलेऽविद्याकामकर्मरुलरागादिगुरुमाराक्रान्तोऽनीशया वीनमावोऽनीशा तथा शोचति संतप्यते मुह्यमानोऽनेकैरनर्थप्रकारैरविवे-कितया चिन्तामापद्यमानः । जुष्टं सेवितमनेकैर्योगमार्गैः कर्माभिश्च यदा यस्मिन्काले पश्यति ध्यायमानोऽन्यं वृक्षोपाधिलक्षणाद्विलक्षणमीशि-तारमस्य महिमानं जगद्रूपमस्यैव मम परस्यैव ममेश्वरस्येति यदैवं द्रष्टा तदा वीतशोको भवति सर्वस्माच्छोकसागराद्विमुच्यते हृष्टो भवती-त्यर्थः ॥ २ ॥

अन्योऽपि मन्त्रः सविस्तरमिमभेवार्थमाह—यदेति । यदा यस्मिन्काले पश्यो विद्वान्साधकः पश्यते पश्यति रुक्मवर्णं स्वयंज्योतिःस्वमावं ब्रह्म-योनिं ब्रह्म च तद्योनिश्चासौ तं ब्रह्मणो वाऽपरस्य योनिं साम्यमद्वयल-क्षणम् ॥ ३ ॥

सर्वभूतैः सर्वभूतैर्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तैः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । सर्व-भूतप्रकारः सर्वात्मा सन्नित्यर्थः । विभाति विविधं दीप्यते । एवं भूतस्थं यः साक्षादात्मभावेनायमहमस्मीति विजानन्विद्वान्वाक्यार्थज्ञानमात्रेण भवते भवति । न भवतीत्येतत्किमतिवादी, अतीत्य सर्वानन्यान्वादितुं शीलमस्येत्यतिवादी यस्त्वेवं साक्षादात्मानं प्राणस्य प्राणं विजानन्सोऽ-तिवादी न भवतीत्यर्थः । सर्वं यदाऽऽत्मैव नान्यदस्तीति हृष्टं तदा किं पुनरसावतीत्य वदेद्यस्य त्वपरमन्यद्द्रष्टमस्ति स तदतीत्य वदति । अयं तु विद्वानात्मनोऽन्यन्न पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानात्यतो नातीत्य वदति । किञ्च । आत्मक्रीडो न पुत्रकलत्रादिषु क्रीडति । आत्मरतिरा-त्मभीतिः । क्रीडा बाह्यसाधनसापेक्षा रतिस्तु साधननिरपेक्षा बाह्यविष-

प्रतीतिमात्रमिति विशेषः । क्रियावाञ्छानध्यानवैराग्यादिक्रियायुक्तः । समासान्तपाठ आत्मरतिरेव क्रीडा तद्युक्तः । एष संन्यासी ब्रह्मविदा-
मध्यात्मनिष्ठानां वस्त्रो गरिष्ठः श्रेष्ठः ॥ ४ ॥

इदानीं सत्यादीनि भिक्षोः सम्यग्ज्ञानसहकारीणि विदधाति—सत्ये-
नेति । सृषाबदनत्यागेन तपसा “मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः”
इति स्मृतिः । तेन तपसा तदेवाऽऽत्मदर्शनानुकूलं न चान्द्रायणादि ।
सम्यग्ज्ञानेन यथाभूतात्मदर्शनेन । नित्यमिति सर्वत्र संबध्यते । क्रासा-
वात्मा य एतैः साधनलभ्यतेऽत आह—अन्तःशरीर इति । शरीरमध्ये
हृदयाकाश इत्यर्थः । ज्योतिर्मयो रुक्मवर्णः । शुभ्रः शुद्धः । क्षीण-
दोषा रागद्वेषमोहरहिताः ॥ ५ ॥

सत्याख्यसाधनस्य स्तुतिमाह—सत्यमेवेति । सत्यवाञ्छयति नानृतं
नानृतवादीत्यर्थः । सत्येन यथाभूतवादव्यवस्थया पन्था देवयानाख्यो
विततो विस्तीर्णः । येन यथाभूतसत्यवर्तित्वेनाऽऽक्रमन्त्याक्रमन्त ऋषयो
दर्शनवन्त आप्तकामा विगततृष्णा यत्र यस्मिन्सत्यवर्तित्वे तत्परमार्थ-
तत्त्वं सत्यस्योत्तमसाधनस्य संबन्धि साध्यं परमं प्रकृतं निधानं पुरुषार्थ-
रूपेण निधीयत इति निधानं वर्तते । तत्र च येन पथा क्रमन्ति सत्येन
वितत इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ६ ॥

किं तद्ब्रह्म किंधर्मकं चेत्यत आह—बृहच्चेति । विविधमादित्यचन्द्रा-
द्याकारेण भाति दीप्यते । दूरात्सुदूरेऽविदुषामगम्यत्वात् । अन्तिके
समीपे विदुषामात्मत्वात् । सर्वान्तरत्वाच्च । पश्यत्सु चेतनावत्स्विहैव न
दूरे निहितं स्थितं गुहायां बुद्धिलक्षणायाम् ॥ ७ ॥

देवैरिन्द्रियैः । असाधारणमुपलब्धिसाधनमाह—ज्ञानेति । आत्माव-
बोधेन विशुद्धसत्त्वो निर्मलान्तःकरणस्ततस्तस्मात्सत्त्वान्निष्कलमवयव-
भेदरहितं ध्यायमानश्चिन्तयन् ॥ ८ ॥

क्रासौ चेतसा बेद्योऽत आह—यस्मिन्निति । यस्मिन्शरीरे हृत्पद्मे प्राणो
वायुः पञ्चधा व्यानादिभेदेन । कीदृशेन चेतसा वेदितव्य इत्यत आह—
प्राणैरिति । प्राणैः सहेन्द्रियैश्चित्तं सर्वमन्तःकरणं प्रजानामोतं व्याप्तं क्षीर-
मिव स्नेहेन काष्ठमिवाग्निना । सर्वं हि प्रजानामन्तःकरणं चेतनावत्प्र-
सिद्धं लोके । यस्मिंश्चित्ते विशुद्धे शोकादिमलविमुक्ते विभवति विशे-
षेण स्वैनाऽऽत्मना भवत्यात्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

य एवं सर्वात्मानमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्तस्य सर्वात्मत्वादेव सर्वावाप्ति-
लक्षणं फलमित्याह—यं यमिति । लोकं पित्रादिलक्षणं संविभाति संकल्प-
यति । जयते प्राप्नोति । स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य

पितरः समुत्तिष्ठन्त इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । अर्चयेत्पादप्रक्षालनशुश्रूषणन-
मस्कारादिभिः ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषीपिकायां तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

सोऽर्चको वेद जानाति यथोक्तलक्षणं ब्रह्म धाम सर्वकामानामास्पदं
निहितमर्पितम् । यच्च स्वेन ज्योतिषा माति शुभ्रं शुद्धं पुरुषमात्मज्ञं
परमिव देवमकामा विभूतितृष्णारहिताः सन्तः शुक्रं बीजं शरीरोपादा-
नकारणमतिवर्तन्त्यतिगच्छन्ति धीरा धीमन्तः । अपुनर्मवमिच्छंस्तं
पूजयेदिति भावः ॥ १ ॥

कामत्याग एव प्रधानं साधनमिति दर्शयति—कामान्य इति । मन्यमान-
स्तत्तद्गुणांश्चिन्तयमानः कर्मभिः काम्यकर्मभिस्तत्र तत्र स्वर्गनरकादौ
पर्याप्तकामस्याकामत्वेन परि समन्तत आत्ताः कामा येन तस्य कृतात्मनो
विद्यया परेण रूपेण कृत आत्मा यस्येहैव तिष्ठत्येव शरीरे कामा जन्म-
हेतवः प्रविलीयन्ति नश्यन्ति ॥ २ ॥

यद्येवं सर्वलाभात्परम आत्मलामस्तर्हि तल्लामाय प्रवचनाद्य उपाया
बाहुल्येन कर्तव्या इति प्राप्त इदमुच्यते—नायमिति । प्रवचनेन वेदशास्त्रा-
ध्ययनबाहुल्येन मेधया ग्रन्थार्थधारणशक्त्या बहुना श्रुतेन भूयसा तात्प-
र्यावधारणेन । केन तर्हि लभ्यत इत्यत आह—यमेवेति । यं साधकमे-
वाऽऽत्मा वृणुते वरं ददाति कृपयति तेन लभ्यः “ यं साधु निनीषति
तं साधु कारयति यमसाधु निनीषति तमसाधु कारयति ” इति श्रुत्य-
न्तरात् । कं वृणुत इति चेत्तत्र तन्त्रेणेदमेवोत्तरम् । यं प्रसिद्धमात्मान-
मेष साधको वृणुते मजति । वृङ् संभक्तौ संभक्तिः सेवा । तेन
लभ्यः “स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ” इति स्मृतेः ।
तस्मादन्यत्यागेनाऽऽत्मलामप्रार्थनैवैकाग्रतयाऽऽत्मलामसाधनमित्यर्थः ।
विवृणुते प्रकाशयत्यविद्याच्छिन्नां स्वां तनुम् ॥ ३ ॥

आत्मप्रार्थनासहायभूतानि च साधनानि बलाप्रमादतपांसि लिङ्गयु-
क्तानि संन्याससहितानीत्याह—नायमात्मा बलहीनेनेति । बलहीनेनाऽऽत्मनि-
ष्ठाजनितवीर्यहीनेन प्रमादात्पुत्रपश्वाद्यासङ्गादलिङ्गात्संन्यासरहितात्त-
पसो ज्ञानात् । एतैरुपायैर्बलाप्रमादसंन्यासज्ञानैर्विद्वान्विवेक्यात्मवित्तस्य
विदुष एष आत्मा जीवो ब्रह्माख्यं धाम विशते प्रविशति ॥ ४ ॥

कथं ब्रह्म प्रविशतीत्याशङ्क्यैतिह्येनोत्तरयति—संप्राप्येति । कृतात्मानः
परमात्मरूपेणैव निष्पन्नात्मानः सन्तः । सर्वगं सर्वव्यापि सर्वतः सर्वत्र
प्राप्य नोपाधिपरिच्छिन्नैकदेशेन युक्तात्मानो नित्यं समाहितस्वभावाः

सबमेव समस्तं शरीरपातकाल आविशन्ति भिन्नघटाद्याकाशवद्विद्या-
कृतोपाधिपरिच्छेदं जहति ॥ ५ ॥

ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः । एकोऽप्यनेकवद्दृश्यत इति बहुवचनम् ।
तेषु परान्तकालः संसारावसाने देहपरित्यागकालस्तस्मिन्काले परामृताः
परममृतं ब्रह्माऽऽत्मभूतं येषां ते जीवन्मुक्ताः सन्तः परि समन्तात्पदीप-
निर्वाणवद्घटाकाशवच्च मुच्यन्ति ब्रह्मणि निवृत्तिमुपयान्ति न देशान्तरे
गमनमपेक्षन्ते ।

“शकुनीनामिवाऽऽकाशे जले वारिचरस्य वा ।

पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानवतां गतिः” ॥ ६ ॥

किंच मोक्षकाले या देहारम्भिकाः कलाः प्राणाद्यास्ताः प्रतिष्ठाः
स्वानि कारणानि गता भवन्ति । पञ्चदश पञ्चदशसंख्याकाः प्रश्नोपनि-
षदि षष्ठप्रश्नोक्तास्ता यथा—

“कलाः षोडश मूतानि प्राणोऽक्षं जन्म कर्म च ।

श्रद्धा यज्ञास्तपो मन्त्रा मनोमात्रं शरीरकम्” इति ॥

षोडशं शरीरं तु पतितं तिष्ठति । देवाश्चक्षुरादिकरणाद्यधिष्ठातारः
प्रतिदेवतास्वादित्यादिषु गता भवन्ति । कर्माण्यप्रवृत्तफलानि विज्ञानम-
यश्चाऽऽत्माऽविद्याकृतबुद्ध्याद्युपाधिमात्मत्वेन मत्त्वा जलादिषु सूर्यादि-
प्रतिबिम्बवदिह प्रविष्टो देहभेदेषु कर्मणां तत्फलार्थत्वादतो विज्ञानमयो
विज्ञानप्राय आत्मा तिष्ठत उपाध्यपनये सति सर्वे परेऽव्यये ब्रह्म-
ण्येकी भवन्त्यविशेषत्वमापद्यन्ते जलाद्याधारापनय इव सूर्यादिप्रति-
बिम्बाः सूर्यादौ । घटाद्यपनय इवाऽऽकाशो महाकाशे ॥ ७ ॥

दृष्टान्तान्तरमाह—यथेति । अस्तमदर्शनमविशेषात्ममावं गच्छन्ति
प्राप्नुवन्ति परादक्षरात्पूर्वोक्तात्परं दिव्यं पुरुषं यथोक्तलक्षणमुपैत्युपग-
च्छति ॥ ८ ॥

ननु श्रेयस्यनेके विद्वाः प्रसिद्धा अतः क्लेशानामन्यतमेनान्येन वा
देवादिना विघ्नितो ब्रह्मविदप्यन्यां गतिं मृतो गच्छेन्न ब्रह्मैवेति चेन्न ।
विद्ययैव सर्वप्रतिबन्धस्यापनीतत्वादविद्याप्रतिबन्धमात्रो हि मोक्षो
नान्यप्रतिबन्धो नित्यत्वादात्मभूतत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याऽऽह—स य इति । वेद
साक्षाद्दहमस्मीति विजानाति यः स ब्रह्मैव भवति । नान्यां गतिं
गच्छति देवैरपि तस्य ब्रह्मप्राप्तिं प्रति विद्वाो न शक्यते कर्तुमात्मा ह्येषां
स भवति तस्माद्भिद्वाऽन्वब्रह्मैव भवति । फलान्तरमाह—नास्येति । फला-

न्तरं तरतीति, तरति जीवन्नेवातिक्रान्तो भवति गुहाग्रन्थिभ्यो हृदयाविद्याग्रन्थिभ्यः ॥ ९ ॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यासंप्रदानविध्युपप्रदर्शनेनोपसंहारः क्रियते—तदेतदिति । ऋचा मन्त्रान्तरेणाभ्युक्तमभिप्रकाशितं क्रियावन्तो यथोक्तकर्मानुष्ठानयुक्ता ब्रह्मनिष्ठा अपरस्मिन्ब्रह्मण्यमित्युक्ताः परब्रह्म बुभुत्सवस्वयमेकऋषिनामानमग्निं जुह्वते जुह्वति । श्रद्धयन्तः श्रद्धां कुर्वन्तः सन्तस्तेषामेव संस्कृतात्मनां पात्रभूतानामेतां ब्रह्मविद्यां वदेत ब्रूयाच्छिरोव्रतं शिरस्यग्निधारणलक्षणं प्रसिद्धं व्रतम् ॥ १० ॥

तदेतदक्षरं सत्यं पुरा पूर्वमुवाच शौनकाय विधिवदुपसन्नाय पृष्टवते निगदितवान् । अन्योऽपि तथैवोपसन्नाय ब्रूयादित्यर्थः । एतद्व्रन्थरूपमर्चीर्णव्रतोऽध्वरी नाधीते न पठति । चीर्णव्रतस्य हि संस्कृता फलाय विद्या भवतीति । समाप्ता ब्रह्मविद्या । सा येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्यक्रमेण संप्राप्ता तेभ्यो नमः परमर्षिभ्यः परमं ब्रह्म साक्षाद्दृष्टवन्तो ये ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च ते परमर्षयस्तेभ्यो भूयोऽपि नमः । द्विरुक्तिरत्यन्तादरार्था । शिरस्यग्निधारणव्रतादस्य ग्रन्थस्य मुण्डकोपाख्या प्रसिद्धा ॥ ११ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति तृतीयमुण्डकं समाप्तम् ॥ ३ ॥

नारायणेन रचिता शंकरोक्त्युपजीविना ॥

अस्पष्टपदवाक्यानां दीपिका मुण्डके शुभा ॥ १ ॥

इति श्रीनारायणविरचिताऽथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥

**अथास्या मुण्डकोपनिषदः खण्डान्तर्गतमन्त्रप्रतीकानां
वर्णानुक्रमणिका ।**

मन्त्रप्रतीकानि	मुं.	खं.	मं.	पृ.	मन्त्रप्रतीकानि	मुं.	खं.	मं.	पृ.
अ.					तस्माद्भिः समिधः ...	२	१	५	२३
अभिर्मूर्धा चक्षुषी ...	२	१	४	२३	तस्माद्बृचः साम यजूषि	२	१	६	२४
अतः समुद्रा गिरयश्च	२	१	९	२५	तस्मै स विद्वानुपसन्नाय	१	२	१३	१८
अथर्वणे यां प्रवदेत ...	१	१	२	५	तस्मै स होवाच ...	१	१	४	६
अथा इव रथनाभौ ...	२	२	६	२९	ब.				
अविद्यायामन्तरे ...	१	२	८	१५	दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः	२	१	२	२०
अविद्यायां बहुधा ...	१	१	९	१५	द्वा सुपर्णा सयुजा ...	३	१	१	३४
आविः संनिहितम् ...	२	२	१	२६	घ.				
इ.					धनुर्गृहीत्वौपनिषदम् ...	२	२	१	२८
इष्टापूर्वा मन्यमानाः ...	१	२	१०	१६	न.				
ए.					न चक्षुषा गृह्यते ...	३	१	८	३९
एतस्माज्जायते प्राणः ...	२	१	३	२१	न तत्र सूर्यो भाति ...	२	२	१०	३३
एतेषु यश्चरते ...	१	२	५	१४	नायमात्मा प्रवचनेन ...	३	२	३	४२
एषोऽणुरात्मा चेतसा ...	३	१	९	४०	नायमात्मा बलहीनेन	३	२	४	४३
एह्यहीति तमाहुः नयः ...	१	२	६	१४	प.				
क.					परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्	१	२	१२	१७
कामान्यः कामयते ...	३	२	२	४१	पुरुष एवेदं विश्वम् ...	२	१	१०	२५
काली कराली च ...	१	२	४	१४	पुत्रा ह्येते अवृद्धाः ...	१	२	७	३५
ग.					प्रणवो धनुः शरो ...	२	२	४	२८
गताः कलाः पञ्चदश	३	२	७	४४	प्राणो ह्येव यः सर्वभूतैः	३	१	४	३६
त.					ब.				
तत्रापरा ऋग्वेदः ...	१	१	५	६	बृहच्च ताद्विष्यम् ...	३	१	७	३९
तदेतत्सत्यमृषिः ...	३	२	११	४७	ब्रह्मा देवानां प्रथमः ...	१	१	१	४
तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु ...	१	२	१	११	ब्रह्मैवे इममृतम् ...	२	२	११	३३
तदेतत्सत्यं यथा ...	२	१	१	१९	म.				
तदेतद्वृचाऽभ्युक्तम् ...	३	२	१०	४६	भियते हृद्यग्रन्थिः ...	२	२	८	३१
तपसा चीयते ब्रह्म ...	१	१	८	९	य.				
तपःश्रद्धे ये ह्यपवसन्ति	१	२	११	१३	यत्तद्वेदेष्यमग्राह्यम् ...	१	१	६	७
तस्माच्च देवा बहुधा ...	२	१	७	२४					

मन्त्रप्रतीकानि	सुं.	खं.	मं.	पृ.	मन्त्रप्रतीकानि	सुं.	खं.	मं.	पृ.
यथा नयः स्यन्दमानाः	३	२	८	४५					
यथोर्णनाभिः सृजते...	१	१	७	८	शौनको ह वै महाशालः	१	१	३	५
यदक्षिमवद्गुम्भ्यः ...	९	२	२	२७					
वदा पश्यः पश्यते ...	३	१	३	३६	स.				
यदा लेलायते ह्यधिः	१	२	२	१२	सन्यमेव जयति ...	३	१	६	३८
यं यं लोकं ममसा ...	३	१	१०	४०	सत्येन लभ्यस्तपसा ...	३	१	५	३७
यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य	१	१	९	१०	सप्त प्राणाः प्रभवन्ति	२	१	८	२५
यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य	२	२	७	३०	समाने वृक्षे पुरुषः ...	३	१	२	३५
यस्मिन्बौः पृथिवी	२	२	५	२१	स यो ह वै तत्परमम्	३	२	९	४६
यस्याग्निहोत्रमदर्शम्...	१	२	३	१३	स वैदेतत्परमम् ...	३	२	१	४१
					संप्राप्यैनमृषयः ...	३	२	५	४३
					ह.				
वेदान्तविज्ञानसुनिश्चि- तार्थाः ...	३	२	६	४४	हिरण्ये परे कोशे ...	२	२	९	३१

समाप्तिमगमदियं वर्णानुक्रमणिका ।

